

Euroopa ühine lugu

Sissejuhatus

Euroopa Liit põhineb kultuuriliselt Euroopa tsivilisatsioonil, erinevate rahvusriiklike kultuuriruumide ühisosal. Milles ühisosa seisneb ja kuidas seda mõtestada, on järgneva teksti keskmes. Katame suure hulga ajaloomaterjali, püüdes faktide kirjususest ja rahvusriiklikest ajaloonägemustest välja noppida ühise tsivilisatsiooni arengu võtmetähised. Mõistagi tähendab ühisosale keskendumine vaid ühte võimalikku lähenemisviisi Euroopa ajaloo mõtestamisele. Samas aitab selle tundmine omal viisil kaasa teineteise mõistmisele ja tunnustamisele erinevustest hoolimata, olles nii üheks allikaks tänapäeva koostööle.

Tänapäevase Euroopa tsivilisatsiooni keskmeks on läänekristlus, mille arengule on pühendatud teksti põhiosa. Ent vaatleme ülevaatlilikult ka tsivilisatsiooni juuri, sõsarharusid ja olulisi teisi, mille arvestamine on adekvaatse mõistmise saavutamiseks vältimatu. Üldistamist võimaldab järgnevalt kasutatav sotsiajalooline lähenemisviis, võtmeallikatena oleme eelistatult välja toonud eesti keeles kättesaadavaid.

Täpsemalt keskendume järgmistele küsimustele:

1. Missugused on Euroopa tsivilisatsiooni juured, harud ja piirid?
2. Kuidas on arenenud läänekristlik Euroopa?
3. Kust pärinevad tänapäevase Euroopa ühiskonna- ja riigimudeli võtmejooned?
4. Mis on Euroopa Liidu kesksed arengumõjurid ja kuidas haakub liit Euroopa ajalooliste traditsioonidega?

Euroopa juured

Euroopa tsivilisatsiooni algusaega sobib sisse juhatama nime aluslegend. Europe (kr Ευρώπη) oli Foiniikia ülikuneiu, kellesse peajumal Zeus armus ja otsustas ta võrgutada. Zeus muutis ennast valgeks härjaks ja sulandus neiu isa karja. Europe nägi kaaslastega lilli korjates härga ja istus tema selga. Zeus kasutas juhust, jooksis merre ja ujus Europega Kreetale, kus avaldas enda päriskuju. Europe sai Kreeta esimeseks kuningannaks. Zeus andis talle Hephaistose

tehtud kaelakee ja kolm lisakinki: Talos, Laelaps ning oda, mis iialgi märgist mööda ei läinud. Hiljem taaslõi Zeus valge härja tähtedest ja seda tuntakse Tauruse tähemärgina.

Nimelegend on kõnekas mitmes mõttes. Kõigepealt pärinevad nii Euroopa nimetus kui alusmüüt kreeka sünnikodust. Teiseks kajastab see kujundlikult seost ajaloolise doonorpiirkonnaga, inimkultuuri arenguhüppe võtmepiirkonnaga viljaka poolkuu aladel. Kolmandaks viitab müüt Kreetale, millel arenenud minose ja hilisemat mükeene kultuuri võib pidada Euroopa tsivilisatsiooni algeks. Selle lähtepunktini on võimalik ajas suhteliselt järjepidevalt tagasi minna aastatuhandete jooksul helleeni, rooma ja kristliku järgu kaudu tänase inimkeskse, ilmaliku ja vabameelse kuju võtnud euroopaliku kultuuriruumi vaatlemisel.

See ei tähendaks, et Euroopas varem puudunuks inimesed või kultuur. Siia oli juba 1,8 miljonit aastat tagasi jõudnud püstine inimene (*homo erectus*), hiljem ka teised inimlaste liigid (*homo antecessor*, *homo heidelbergensis*, *homo neanderthalensis*). Nüüdisinimesed jõudsid Euroopasse umbes 40 000 aastat tagasi, asendades ajapikku varasemad inimlased. Toonaseid pihukirves- ja hilisemaid megaliitkultuure vaadeldakse siiski tavaliselt kõrvalvooludena, mis taanduvad Kreeka ja Balkani kaudu leviva kõrgkultuuri ees, osalt sellesse sulandudes.

Põlluharimisoskused levisid viljaka poolkuu aladelt Kreekasse ja edasi umbes 7000 e.m.a, metallitööstusoskuste arengusse mõned aastatuhanded hiljem suutsid Balkani ala inimesed juba ise panustada. Siiski jäävad viljaka poolkuu alad aastatuhandeteks juhtivaks tsivilisatsioonikeskuseks, mille mõjud järkjärgult Euroopa suunas levivad. Ilmeka näitena pärinevad nii tänane ladina kui kirillitsa tähestik kreeka omast, see aga omakorda Vahemere idarannikul elanud foiniiklastelt.

Minose ja mükeene algeid (2600-1150 e.m.a) edasi viiv kreeka tsivilisatsioon tugevneb läbi mitmete arengujärgude ning tõuseb Kreeka-Pärsia sõdade ja eriti Aleksander Suure vallutuste kaudu 500-200 e.m.a. juhtkohale. Kuigi poliitiline keskus nihkub järgmistel sajanditel läände, kreeka kultuuriline juhtkoht säilib. Rooma on suuresti sama kultuurikoodi kandja, levitades seda kõigis Vahemeremaades ning loode suunas tänaste Prantsus- ja Inglismaani. Rooma riigi teine pealinn Konstantinoopol (tänapäevane Istanbul) rajatakse kreeka alale ja hoolimata poliitilistest mullistustest jääb vahemereline antiikkultuuripiirkond tihedalt seotuks vähemalt islami vallutusteni 7. sajandil m.a.j.

Antiigist pärineb suur osa Euroopa nüüdiskultuuri aluseid, olgu nendeks siis vanakreeka näidendid ja mõtteteadus, rooma õigus ja ehitusoskused või hellenistlikelt aladelt üle hilise Rooma impeeriumi levinud ristiusk. See on olnud allikaks mitmetele uuenduslainetele: retseptatsioonile keskajal, renesanssile ja valgustusajastule uusajal. Euroopa ühisnarratiiv lõimib tavapäraselt Vana-Kreekat ja –Roomat, keskaja feodalismi, renesanssi, valgustust, 19. saj liberalismi, kristlust, ilmalikkust ja (mõnikord) negatiivseid algeid nagu kolonialism ja maailmasõjad. Selles mõttes on antiikkultuur Euroopa tsivilisatsiooni lähtealus ja ühisosa.

Siiski pole tänane Euroopa kultuur üksühene antiigi edasiarendus ning Kristuse sünni aegseid vahemeremaid võib pidada mitme tänase tsivilisatsiooni eelkäijaks. Selgelt antiiksete juurtega on nii tänane läänekristlik kui õigeusu tsivilisatsioon, mille eraldumise tähisteks on nii Lääne- ja Ida-Rooma riigi lõplik eraldumine 395 m.a.j., Justinianuse taasühendamispoliitika läbikukkumine alates 568 Itaalia kaotusest, germaanlaste kristliku läänekeisririigi teke 800 kui kirikulõhe 1054 (viimane taasühinemiskatse 1439 ebaõnnestub). Ent lähtudes näiteks ühest tänasest mõjuvõimsamast, Huntingtoni jaotusest, on tugevad antiigi lähtemõjud ka väga eriilmelistel islami ja ladinaameerika tsivilisatsioonipiirkonnal.

Kõikumisi kajastub ka Euroopa sõnaga tähistatava piirkonna muutumine. Tõenäoliselt nimetasid kreeklased algul Euroopaks vaid Kreeka keskosa, seejärel kogu Mandri-Kreekat ja piirnevaid põhjapoolseid alasid. Vanakreeka ajaloolane Herodotos kirjutab kolmest mandrist: Euroopa, Aasia ja Aafrika. Samas on see mõiste mõnede autorite väitel hõlmanud u 1000 e.m.a laiemalt Vahemere ruumi idaosa.

Antiiktsivilisatsiooni õitseajal Kristuse sündimise paiku tähistati Euroopana kõiki Reinist ja Doonaust ning Aasovi merest lõunas asuvaid maid, ühises kultuuriruumis olid kõik Vahemere rannikud. Aastaks 1000 m.a.j. oli Euroopa taandunud islami survele lõunas Pürenee poolsaare põhjaservale, ent laienuvad põhjas Jäämereni ja idas Volga ülemjooksuni. Edaspidi on Euroopat ikka peetud Euraasia mandri läänepoolseimaks osaks, mille idapiir on eri aegadel kõikunud läänekristluse piiri ja Uurali vahel.

Uuttüüpi Euroopa piiritlemise keskmes on läänekristlus, mille tuumikalaks kujunes 550-1050 Pariis-Rooma vöönd. Läänekirik kasutas seda nime 8.-9. saj Karl Suure impeeriumi kohta. Viimase järglasriigid koos teiste paavsti mõjualasse haaratud riikidega moodustasid läänekristliku piirkonna, mille piirid keskaja esimesel poolel kokku suruti, ent mis suutis keskaja lõpuks laieneda ligikaudu Narva-Odessa-Spliti jooneni. Sellega on omalaadses

sümbioosis 12.-17. sajandi langusaja järel taas tugevnenud Venemaa-Balkani idakristluse vöönd. Kuigi täna Vahemere lõuna- ja idakaldaid hõlmaval islamitsivilisatsioonil on tugevad antiiksed juured, nähakse teda tavaliselt teisena, väljaspoolse jõuna. Samas on läänekristlik kultuur oma katoliiklikus ja protestantlikus alavoolus 15.-19. sajandil muutunud valitsevaks Põhja- ja Lõuna-Ameerikas ning Austraalias.

Läänekristliku Euroopa aluststruktuuride kujunemine varakeskajal

Varakeskaega on tihti peetud tumedamaks ja pimedamaks ajaks Euroopa ajaloos, kus märkimisväärseid arenguid ei toimunud ning valitses barbaarsus ning korratus. Kui seesugune arusaam on võibolla põhjendatud, kui kõneleme sajanditest, mis järgnesid vahetult Lääne-Rooma impeeriumi hukule, siis kindlasti ei saa seda laiendada kogule varakeskajale. Varakeskaegses Euroopas toimusid mitmed olulised arengud ja protsessid, millela Euroopa iseseisva tsivilisatsioonina poleks välja kujunenudki. Just varakeskajal hakkasid kuju võtma Euroopale piirid, nii nagu me neid täna tunneme ning varakeskaegsed arengud eristasid Euroopat olemuslikult teistest tsivilisatsioonidest nii oma ühiskonnakorralduse kui valitsemismustrite poolest (võtmetähtsusega oli siinkohal feodalismi kujunemine).

Varakeskaegse Euroopa tsivilisatsiooni kujunemisloos on võtmetähtsajaks ennekõike kiriku roll ja kristluse levik. Kristluse leviku ulatus hakkabki kujundama Lääne-kristliku Euroopa tsivilisatsiooni piire. Vahetult peale Rooma impeeriumi lagunemist, piirdubki ristiusu levik vaid Rooma impeeriumi läänepoolsete provintsidega (Prantsusmaa alad kuni Rheini jõeni, Madalmaad, Hispaania ja Itaalia, erandiks on vaid Iirimaa, mis ristiusustati juba 5 saj.). 7 saj. levib kristlus ka Inglismaale ning need arengud seovad Briti saared lõplikult Euroopa kristliku tsivilisatsiooniga. 8. sajandiks on kristlus levinud ka Lõuna-Saksa aladele üle Rheini ning Karl Suure vallutused 8 saj. lõpus viivad Lääne-kristliku tsivilisatsiooni piirid Elbeni. Ometi jääb valdav enamus tänasest Euroopast veel paganlikuks. Oluline läbimurre toimub just 10 saj., mil kristluse võtavad vastu Kesk-Euroopa slaavi vürstid (Poola ja Tšehhi aladel), 11 saj. alguseks on ristiusustatud ka Skandinaavia (Taani, Rootsi, Norra) ning idapool lisaks Ungari. Niisiis on 11 saj. alguseks tänapäeva Euroopa piirid suuresti juba kuju võtnud. Kuigi ka mitte päris lõplikult, sest 13. saj. integreeritakse Euroopa tsivilisatsiooniga ristsõdade tulemusena Läänemere Ida-kalda rahvad (Soome, Eesti ja Läti alad). Viimaseks paganluse kantsiks jääb pikaks ajaks veel Leedu (ristiusustatakse alles 14 saj. lõpul).

11 sajandiks joonistub suuresti välja ka rajajoon Slaavi-Ortodoksi tsivilisatsiooni ja Lääne-Kristliku tsivilisatsiooni vahel – piir hakkab jooksuma Balkanil, kus enamuse sealseid Lõuna-slaavi rahvaid (v.a. horvaadid) võtavad vastu õigeusu ning 10 saj. lõpul ristiusustatakse ka Kiievi Vene alad idas. Niisiis on varakeskaeg periood, kus pannakse suuresti paika tänase Euroopa piirid, kuid seda rohkem geograafilises mõttes, sest Euroopa kristliku tsivilisatsiooni levik Euroopa äärealadele koos vastavate institutsioonide juurutamisega (nt. feodalism) võtab aega ning Euroopast, kui enamvähem ühtseid jooni omavast kultuuritervikust, saame me hakata rääkima tegelikult alles 13-14 saj.

Siiski pole Euroopa tsivilisatsiooni sünniloos oluliseks küsimus vaid tema ulatusest, vaid ka tuumikala kujunemisest. Antiiktsivilisatsioonid olid teadupärast Vahemere-kesksed, Euroopas aga kujuneb majanduslikuks ja kultuuriliseks keskmeks aegamööda ala, mis hõlmab mitte-Vahemerelist Lääne-Euroopat, täpsemalt Prantsusmaad, Madalmaid, Lääne-Saksamaad ja Inglismaad (Mann 1993). Keskaegse Lääne tsivilisatsioon saab tegelikult alguse Põhja-Prantsusmaa aladelt, kus oli Frangi riigi keskus (täpsemalt nimetati antud piirkonda toona Austraasiaks, mis hõlmab tänapäeva Põhja-Prantsusmaa, Madalmaade ja Saksamaa alasid läänepool Rheini jõge). Loomulikult ei saa me ära unustada ka Itaaliat (eriti selle põhja-osa), mis mängib kuni varauusajani Euroopa arengus ülimalt olulist rolli. Ometi ei kujune Itaaliast keskaegse Euroopa tsivilisatsiooni uut tsentrumit, sest üldine jõukese nihkub alates 8-9 saj. pigem Loode-Euroopasse (Põhja-Prantsusmaale).

Mis on seesuguse tsivilisatsioonilise tuumikala nihke põhjused, ehk siis, miks Euroopa pöörab oma pilgu ära Vahemerelt ja hakkab vaatama pigem loode-suunas? Selle mõistmiseks tuleks vaadelda üldist geo-poliitilist situatsiooni Vahemere piirkonnas 6-8 saj. Nimelt ei õnnestu 6 saj. Bütsantsi keisril Justinianusel täiesti tagasi vallutada Lääne-Rooma impeeriumi endisi provintse ja nii kõiki Vahemerega külgnevad alasid püsivalt Bütsantsi mõjuvõimu alla heita. Prantsusmaa-alade barbaririigid (ennekõike frangid) jäävad iseseisvaks ning arenevad edasi oma teed. Hoopis olulisemaks saab siiski Araablase vallutus 7-8. saj. Bütsants kaotab selle käigus oma valdused Lähis-Idas ja Põhja-Aafrikas, muutub märgatavalt nõrgemaks ning tõmbub pigem kaitse seisundisse, selle asemel et teha veelgi uusi katseid läände laieneda. Araablase vallutus on Euroopa, kui iseseisva tsivilisatsiooni kujunemises fundamentaalse tähendusega sündmus: esiteks, kuna Bütsants kaotab oma endise mõjujõu, siis see võimaldab tugevneda ja laieneda frankidel Loode-Euroopas ja nii hiljem rajada Karl Suure impeerium, milles saab esimene teedrajav riiklik moodustis Euroopas; teiseks, araablase vallutus lõhub

lõplikult Vahemeremaade kultuurilise ühtsuse, mis tähendab, et intellektuaalse ja kultuurilise arengu mootoriks pole enam Lähis-Ida ja Põhja-Aafrika (nagu hilisantiigi ajastul), vaid Lääs peab minema oma teed ja muutuma ise kristliku kultuuri uueks keskuseks (vt. Pirenne 1937). Nimetatud arengute ilmekaks väljenduseks on, kuidas Rooma paavstid, kes varasematel sajanditel olid tugevalt Bütsantsi keisrite mõju all, hakkasid alates 8 saj. ajama oma iseseisvat poliitikat, muutudes ka reaalselt Lääne-kristliku kiriku juhtideks (vt. nt. Olson 2007).

Eespool sai korduvalt mainitud Frangi riigi ja Karl Suure impeeriumit. Nimetatud poliitilistel moodustistel oli tänase Euroopa tsivilisatsiooni tuumikala kujunemisel tähtis roll ka seetõttu, et need alad, mis jäid antud riigi piiridest välja (ennekõike Ida-Euroopa teispool Elbet ning Skandinaavia), arenevad keskaja vältel majanduslikult ja kultuuriliselt palju aeglasemalt, kui Frangi riigi piiridega suuresti ühtiv tuumik-Euroopa. Selles mõttes saab Ida- ja Kesk-Euroopa mahajäämus Lääne-Euroopast alguse juba varakeskajal, kuna kristlik tsivilisatsioon levib neile aladele tunduvalt hiljem ja ka püsivamad riiklikud moodustised tekivad hilisemas faasis kui Läänest (Anderson 1974a). Ida- ja Kesk-Euroopa arengus on keskaja vältel ka enam katkestusi järjestikku toimuvate idapoolsete rändrahvaste invasioonide tõttu, mis lõhuvad juba varem tekkinud riiklikud ja ühiskondlikud struktuurid ja laastavad piirkonda tõsiselt ka majanduslikult (nt. 7.saj. bulgaaria hõimude tungimine läände, 9-10 saj. ungarlaste invasioon Kesk-Euroopasse, 13. saj. mongolite vallutused Venemaal ja laastamistö Kesk-Euroopas, jt.). Peale selle toimub rahvastiku kasv ja hiljem linnade teke Ida-Euroopas palju aeglasemalt, andes sellele piirkonnale juba eos vähem arenguresse kui Lääne-Euroopale. Seetõttu ei pane varakeskaeg paika mitte ainult Euroopa piirid, vaid teatud määral mõjutab ka Euroopa jaotamist arenenud lääneks ja vähemarenenud idaks (vt. Berend 1986, Bideleux 2007).

Teine mahajäänud piirkond on Skandinaavia, mille roll on keskaegses Euroopas nii majanduslikus kui poliitilises mõttes isegi perifeersem, kui Kesk- ja Ida-Euroopal.

Ometi pole Euroopa piiride paikapanemine ja uue tsivilisatsioonilise tuumiku kujunemine Loode-Euroopas ainus vara-keskaja fundamentaalne panus Euroopa tsivilisatsiooni lukku. Varakeskajal kujuneb välja feodalism või feodaalkord, mis mõjutab Euroopa ühiskonna arenguid kuni uusajani ning suunab ta olemuslikult teisele arengurajale, kui Aasia tsivilisatsioonid. Feodalismi olemust ei hakka me siinkohal ümber jutustama, peamiste märksõnadena võib küll meeldetuletuseks mainida lääni-süsteemi (vasallid vannuvad oma läänisandale truudust ning neil on kohustus oma läänisandat sõja korral teenida), talupoegade sõltuvust oma isandast (mõisamajandus ja pärisorjus) ning raskerelvastuses rüütleid, kui

peamist sõjalist jõudu keskaegses Euroopas (lisaks ehitasid feodaalisandad ka oma kindlusi, kus said ümbruskonda kontrolli all hoida). Feodalismi kujunemine Euroopas ei toimu üleöö vaid on pikk protsess. Feodaalsüsteem on küll Euroopa ühiskogemus, kuid selle iseloomus ja levikus olid suured piirkondlikud erinevused ja omapärad (vt. Anderson 1974a, Bloch 1964).

Feodalismi aluste kujunemine on ühtaegu seotud nii Vana-Rooma kui germaani pärandiga. Nimelt oli germaani ühiskonnas tavaline, et sõjamehed järgisid oma sõjapealikut ja vandusid talle isiklikku truudust. Hiljem transformeerus seesugune sõltuvus läänisüsteemiks. Varakeskajal säilisid Lääne-Rooma aladel villad, kui suured põllumajanduslikud tootmisüksused, kus orjade kõrval olid peamiseks tööjõuks poolvabad talupojad, kellel ka endal oli väike maatükk, kuid kes pidid ka isandate maad harima. Antud tootmisüksustest saab eeskju hilisemale feodaalsele mõismajandusele.

Olulise tõuke feodalismi kujunemisele annab Karl Suure impeerium 9 saj., mil hakatakse keisrit ustavalt teeninud sõjameestele jagama maavaldusi ning tehakse neist otseselt keisri vasallid. Provintside haldamine antakse aga krahvidele ja hertsogitele, kes peavad samuti andma vastust keisrile. Kui Karl Suure impeerium 9 saj. keskel laguneb ning kuningavõim nõrgeneb, haaravad kohalikud vasallid ja krahvi/hertsogid võimu enda kätte ning muudavad oma maavaldused ning tiitlid päritavaks.

Karl Suure impeeriumi perioodil kujuneb frankide peamiseks sõjajõuks raskerelvastatud ratsavägi, millest vormubki hiljem keskaegse Euroopa rüütlivägi. Kuna rüütli relvastus on kallis, siis suudab seda muretseda vaid ühiskonna eliit ning seda just läbi selle, et ekspluateerib järjest rohkem oma maavaldusi ja talupoegi. 8-10 saj. on Lääne Euroopa arengus periood, kus põhjast ründavad kontinenti viikingid ja idast tungivad peale ungari hõimud. Selleks, et viikingite ja madjarite rüüstamisest pääseda, peab talupoegkond pöörduma sõjameeste klassi poole ning vastutasuks kaitse eest järjest enam loobuma oma vabadustest. 11 saj. algab Lääne-Euroopas linnuste ehitamise buum, mis võimaldab feodaalidel oma mõjuvõimu veelgi tugevdada. Niisiis kujuneb varakeskaja lõpuks Lään-Euroopas välja klassikaline feodaalkord. Kusjuures feodaalisandad saavutavad mitmel pool (eriti Prantsusmaal) kuningavõimust täieliku iseseisvuse, sest monarhia on selleks ajaks muutunud nii nõrgaks, et ei suuda mõjukaid feodaale oma võimule enam allutada.

Ometi ei kujune klassikaline feodalism välja igal pool Euroopas. Näiteks Põhja-Itaalias, kus on suur mõju linnadel ei õnnestu feodaalidel talupoegi endast nii tugevalt sõltuvusse panna.

Kesk- ja Ida-Euroopas jäävad talupojad suuresti kuni hiliskeskajani vabaks ning nn. teine pärisorjus hakkab Ida-Euroopas juurduma alates 15-16 saj. Skandinaaviamaades oli pärisorjus üldse tundmatu (isegi vara-uusajal) ning sealne vaba ja mõjukas talupojade seisus omas esindatust isegi parlamendis (Rikstagis), mis on Euroopas täiesti ainulaadne.

Miks on feodalism Euroopa ajaloos nii olulist rolli mänginud? Teoreetilisi seletusi on erinevaid, kuid üks olulisim moment on, et feodalism loob aristokraatiale arvestatava ja iseseisva võimubaasi, mille tulenevalt peab alates 13. saj. progresseeruvalt tugevnev kuningavõim aadelkonna huvisid arvestama. Feodaalühiskonnas on lisaks aadlikele ka veel vaimulike seisus ning hilisemal perioodil tugevneb linnakodanluse mõju. Mõlemal nimetatud seisusel kujuneb samuti välja märkimisväärne iseseisvus ja võimubaas. Keskaegsed monarhid ei saa valitseda despootlikult ja ainuvalitsejalikult, vaid peavad väga erinevate feodaalühiskonna seisuste huvidega arvestama ja otsima teatud kompromisse ning tasakaalu, kutsudes selleks kokku feodaalseid esinduskogud – parlamendid (alates 13 saj.). Lühidalt, feodaalne ühiskonnakorraldus välistab selle, et Lääne Euroopa arengutrajektor hakkaks sarnema Aasia tsivilisatsioonidele, kus tugev keskvõim kontrollis üsna efektiivselt erinevaid ühiskonna osi ning seesugust tasakaalustatust eri gruppide võimuressursside osas polnud. Kindlasti oleks siinkohal vale väita, et just tänu feodalismile arenes Euroopas hilisematel perioodile välja demokraatlik riigikorraldus, mis eeldab samuti teatud võimutasakaale. Siiski, väga kaudseid seoseid võib siinkohal siiski tõmmata. Isegi, vara-uusaegses Euroopas, kus kujunes välja absoluutne monarhia, ei suutnud keskvõim erinevate ühiskonnaosade iseseisvat võimubaasi täielikult hävitada ja neid allutada, mis jättis ukse lahti ka demokraatlikeks arenguteks.

Teise olulise momendina tuleks esile tõsta, et feodalismi omapäraks oli põhinemine lepingulistel suhetele, kus mõlemal osapoolel olid vastastikkuseid õigused ja kohustused (vasall pidi lääni-isandat teenima, lääniisand aga oma vasalli vajadusel kaitsma, jne.). Feodaalne ühiskonnakorraldus säilitas ka eraomandi: eraomand oli nii feodaalidel nende maavalduste näol, kirikul ja kloostritel, kui ka mingil määral talupoegadel (kuigi nad olid oma isandatest sõltuvad). Lepingulised kohustused ja eraomand tekitas soodsa pinnase Rooma õiguse levikuks. Niisiis võib feodalismis näha teatavat kaudset alget, miks kujuneb Euroopas hiljem välja ratsionaalsele lepingulisele õigusele põhinev ühiskonnakorraldus ja vastav õiguslik mõtlemine.

Keskajne Euroopa on oma iseseisvat majanduslikku ja poliitilist võimubaasi omavate rakukestel põhinev ühiskond. Need rakukesed on kas feodaalide läänid, kloostrid, külakogukonnad, linnad, kuningate domeenid, jne. Ükski neist võimukeskustest pole nii võimas, et teisi tingimusteta oma võimule allutada. Kuid ometi kõik need üksused võistlevad omavahel nii majandusliku kui poliitilise mõjujõu pärast. Niisiis kujuneb Euroopast paljude omavahel võistlevate võimukeskmetega tsivilisatsioon. Nimetatud universaalne arenutrajektor loob hiljem kaudsed eeldused kapitalismi ja demokraatia esiletõusuks (vt. Mann 1993).

Varakeskaja panus riikluse arengusse on üsna tagasihoidlik. Karl Suure impeerium loob küll esmakordselt Euroopa ajaloos tsentraliseeritud võimustruktuurid, kus provintse valitsevad keisri poolt määratud ametnikud, kuid seesugune valitsemiskorraldus ei jää kauaks püsima ning impeerium laguneb kõigepealt üksikuteks kuningriikideks (843) ja hiljem väikesteks keskvõimust sõltumatuteks feodaalvaldusteks. Oluline ongi siinkohal märkida, et Karl Suure impeeriumi lagunemine näitab, et üle-euroopaline impeerium, kui üks võimalik riigikorralduslik arengutee, pole Euroopa jaoks eriti elujõuline stsenaarium ning ajapikku arenevad välja teistsugused riigikorralduslikud vormid.

Ometi ei saa impeeriumiidee Euroopas lüüa koheselt. 10 saj. keskel (954) luuaks Saksamaa aladele Saksa Püha Rooma keisririik, mille valitsejate võim põhineb ilmaliku ja vaimuliku võimu ühendamisel, kus keisrid on otsekui ilmalikud valitsejad, kuid samas ka kiriku suurt toetust nautides jumalast seatud vaimulikud juhid (Spruyt 1992). Sedasorti ilmalikku ja vaimulikku autoriteeti ühendavat valitsemisvormi tuntakse tseesar-baptismina. 11 saj. leiab aset paavstivõimu märgatav tugevnemine. Ja viimane hakkab vastanduma Saksa keisrite vaimulikele võimuambitsioonidele. Tulemuseks on investatuuritüli aastal 1077 (tülüküsimuseks oli, kes määrab ametisse piiskoppe – keiser või paavst). Keisrid jäävad selles konfliktis pigem kaotajaks ning see õõnestab Saksa keisrite legitiimsust väga olulisel määral. Algab aeglane keisrivõimu nõrgenemine ning allakäik, mis viib impeeriumi sisulise lagunemiseni üksikuteks feodaalvaldusteks 13 saj. keskel. Paavstide ja keisrivõimu võitlus kestab siiski läbi terve kõrgkeskaja ning otsustavat ülekaalu ei saavuta selles lõpuks kumbki pool. Investatuuritüli ning keisri ja paavstivõimu konflikt on Euroopa loos märkimisväärse tähtsusega kahel põhjusel: esiteks, blokeerib see võimaluse, et Euroopas areneks välja kas tseesar-baptistlik või vastupidi teokraatlik (puhtalt vaimulike või paavstivõimul põhinev) valitsuskorraldus - kiriklikud hierarhiad ja ilmalikud hierarhiad jäävad eraldiseisvaks ja

üksteise võimuambitsioone tasakaalustavaks, eristades Euroopat taas Aasiast või Ida-Ortodoksi tsivilisatsioonist, kus nimetatud valitsemiskorraldused on olnud laiemalt levinud; teiseks, viib Saksa Keisririigi langus selleni, et Euroopa südames (Saksamaal) ei kujune juba varakult välja tugevat imperiaalset riiklikku moodustist, mis hakanuks potentsiaalset kontinendi üle domineerima. Euroopa arengud suunduvad pigem selles, suunas, et tekib üksteist tasakaalustav riikide süsteem, kus ükski suurvõim ei suuda saavutada lõpuni täiesti domineerivat positsiooni. Saksamaa saatuseks saab aga olla poliitiliselt killustatu kuni 19 saj.

Mainisime eespool mitmetel puhkudel kirikut. Vara-keskaegses Euroopas on kiriku roll ülimalt oluline. Liialdamata võib öelda, et kristlik kirik on toona Euroopa tsivilisatsiooni süda, kooshoidja ja peamine arengumootor (vt. Mann 1993). Kogu intellektuaalne ja kultuuriline areng toimub kloostrites – vaimulikud on peaaegu ainukesed, kes on kirjaoskajad ning seetõttu on kunsti, kirjanduse ja mõtteloo areng seotud ainult kirikuga. Seega mängib kirik otsustavat rolli, et tsivilisatsioon Euroopas peale Rooma impeeriumi hukku ja barbarite sissetungi üldse säilib ja edasi kestab. Oluliseks momendiks on siinkohal nn. Karolingide renessanss 9 saj. mida võib lugeda Lääne tsivilisatsiooni esimeseks intellektuaalseks plahvatuses, mille käigus tõusevad esile mitmed õpetlased, areneb arhitektuur ja kunst ning sisuliselt pannakse alus Lääne keskaegsele tsivilisatsioonile kultuurilises mõõtnes.

Kirik pole siiski oluline mitte ainult kultuurilise arengu seisukohalt, vaid ta on ka põhiline majandusliku arengumootor – kloostrid on kõige agaramad rakendama uusi põllumajanduslikke tehnoloogiaid, nad on varakeskajal suurimad tootmisüksused ning hoiavad sisuliselt majandust käigus. Varakeskaegse Euroopa tõelisteks kultuurilisteks ja majanduslikeks tsentrumiteks pole seega mitte linnad, vaid kloostrid.

Lisaks sellele oli kirikul keakajal ka oluline roll identiteediloome seisukohalt. Keskaegsed inimesed identifitseerisid ennast ennekõike kui kristlasi, seega kristlik identiteet on see, mis aitas neid endid eristada nii paganatest kui moslemitest ning võimaldas sellega tõmmata selgelt piirid, kes jääb kristlikust kogukonnast (seega ka Lääne-kristlik tsivilisatsioonist) väljapoole ning kes mitte.

Kiriku mängis isegi oma osa tänapäeva Euroopas räägitavate keelte väljakujunemisel. Nimelt võtsid erinevad germaani juurtega barbaririikide ülemkihid Prantsusmaal, Itaalias ja Hispaanias kasutusele ladina keele, kui kirikliku liturgia keele (Anderson 1974). Varakeskaja

jooksul tõrjus ladina keel germaani dialektid välja ning tänapäeval hõlmab romaani keelte vöönd suurt osa Euroopast.

Läänekristliku Euroopa õitseng ja kriis

Kuigi mitmed varakeskaja arengud olid Euroopa tsivilisatsiooni ja tema unikaalse arengutrajektoori seisukohast otsustava tähtsusega, jääb keskaegse tsivilisatsiooni õitseng ja arengukiirendus kõrgkeskaega (11 saj. algus – 13 saj. lõpp). Euroopa keskaegse tsivilisatsiooni õitseng ja esiletõus on paljuski seotud majanduslike teguritega. Oluline paigaltvõtt arengus toimub 11 saj. kui Euroopas algab hoogne rahvastiku kasv, tekivad esimesed linnad ning hakkab arenema kaubandus.

Meenutagem, et varakeskaegne Euroopa oli majanduslikult väga mahajäänud: majandussuhted põhinesid peaajalikult naturaalmajandusele, kohalikule tootmisele ja vahetusele, linnade roll oli üsna tühine ja raharinglus vägagi piiratud (vt. DUBY 1974). Kuidas oli võimalik, et seesugusest mahajäänud majandusega piirkonnast arenes 13 saj. välja üsna dünaamiline ja jõukate kaubalinnadega tsivilisatsioon? Põhjusi on mitmeid kuid ennekõike tasuks mainida kahte: kliima paranemine ning põllumajandustehnika innovatsioonid. Perioodi 10 - 13 saj. tuntakse kliimajaloos nn. keskaegse soojaperioodina, kus keskmine temperatuur oli umbes sama kõrge, kui praeguse globaalse soojenemise ajajärgul (Fagan 2008). See tähendas, et võrreldes varakeskajaga tõusis saagikus ning see võimaldas ka rahvastikul kiiremini kasvada. Ajaloolased arvavad, et kõrgkeskaja kolme sajandi jooksul kasvas Euroopa rahvastik enam kui poole võrra (Le Goff 2010). Põllumajanduslikku tootlikkust ei aidanud kasvatada siiski vaid soodne kliima vaid ka kolmevälja süsteemi juurutamine ning sügavkülvitava adra kasutuselevõtt (viimast just Loode-Euroopas, Vahemere maadesse ja Kesk-Euroopas kasutatakse ikkagi endiselt kergeatra). Mõlemad tehnilised uuendused hakkavad levima just kõrgkeskajal (Mann 1993, White 1962). Lisaks hakatakse kõrgkeskajal künniloomana järjest enam kasutama hobust (härgade asemel) ning teraviljade kõrval kasvatama ka kaunvilju.

Suurenenud põllumajanduslik tootlikkus (mis samuti kasvab võrreldes varakeskajaga umbes poole võrra) tähendab, et esmakordselt keskaegse Euroopa ajaloos tekib talupoegadel piisav teravilja ülejääk, mida turustada ning seetõttu on võimalik ühiskonnal järjest suuremal määral ülal pidada ka neid kihte, kes otseselt põllumajandusliku tootmisega ei tegele, ennekõike

linnaelanikke. Linnade teke ja areng pole Euroopas kiire protsess ning määravad rolli keskaegse Euroopa ühiskonnakorralduses hakkavad nad mängima alles 13 saj. alates. Kuid ometi muutuvad linnad uuteks arengukeskusteks, kus lisaks majandusprogressile käivitub ka vilgas intellektuaalne tegevus (ülikoolid, koolid, jne.).

Juhtrolli Euroopa kaubanduses mängivad Põhja-Itaalia linnad, mis monopoliseerivad Vahemere kaubanduse ning impordivad Lääne-Euroopasse Oriendist pärit luksuskaupu. Vahemere kaubanduse laienemisele annavad positiivse tõuke ristsõjad (11 –13 saj.), mis muudavad Itaalia kaupmeestele Lähis-Ida turud ja sadamad kergesti ligipääsetavaks. Koos kaubanduse arenguga muutub ulatuslikumaks ka raharinglus ning uute turgude hõlvamiseks vajavad kaupmehed vaba kapitali. Alates 13 saj. tekivad Itaalia linnades esimesed pangad, mis hakkavad laenu andma ning oma kapitali tulusatesse äriprojektidesse paigutama. Seega viib kaubanduse areng kõrgkeskajal selleni, et Euroopa majanduses tekivad esimesed kapitalistlikku majandusmudelit meenutavad jooned, kuid ometi on need väga algelises ja eksisteerivad vaid kaubandussfääris ja finantsvahenduses.

Linnad ei arene ainult Itaalias vaid ka põhjapoolses Euroopas. Oluliste riide- tootmiskeskustena tõusevad esile Madalamaade (Flandria) linnad. Madalmaadest saab Itaalia järel Euroopa kõige linnastunum ja jõukaim piirkond. 13-14 saj. on ka Läänemere kaubanduse õitseage ja asutatakse Hansa Liit. Kõrgkeskaja loojakuks on terve Euroopa kaetud üsna tiheda kaubateede võrgustikuga, kuigi suuremad ja jõukamad kaubalinnad koonduvad rohkem Lääne-Euroopasse. Ida- ja Kesk-Euroopa ning Skandinaavia linnad jäävad enamasti väikesteks ning on üsna perifeerse staatusega.

Linnade tekkega seoses on oluline nimetada ühte olulist momenti, mis eristab Euroopa linnu Aasia tsivilisatsioonidest. Märksõnaks on linnade autonoomia – suur osa Euroopa linnadest ei sõltunud otseselt ei feodaalisandatest ega kuningast, vaid olid täiesti iseseisvad poliitilised ja majanduslikud üksused. Poliitilisele lavale astuvad linnad ja linnakodanikud kui täiesti uus mõjukas poliitiline jõud, millega peavad nii monarhid ja feodaalisandid edaspidi arvestama.

Keskaegne kommertsrevolutsioon (linnade teke, kaubanduse areng, raharingluse kasv) on kõrgkeskaja Euroopa üks tähelepanuväärsemaid saavutusi. See ei võimalda Euroopal oma majanduslikus ja sotsiaalses arengus tasapisi järele jõuda mitte ainult juhtrolli haaranud Aasia tsivilisatsioonidele (Islami-tsilisatsioon, Hiina), vaid muudab põhjalikult ka Euroopa ühiskonda, kultuuri ja riiklust.

Linnadega seostub ülikoolide teke (13 saj.). Kui vara-keskaja intellektuaalseks ja kultuuriliseks keskusteks on kloostrid, siis kõrg- ja hiliskeskajal võtavad selle rolli üle ülikoolid. Ülikoolidest saab üle-euroopaline kultuuriline fenomen, sest neid ei rajata vaid Lääne-Euroopa linnadesse, vaid ülikoole asutatakse ka Ida- ja Põhja-Euroopas (Bartlett 2001). Õpetlased rändavad ülikoolide vahel ning nii kanduvad uued ideed ühest Euroopa osast teise. Ükski Euroopa osa pole teisest enam vaimselt täiesti eraldatud, vaid tekib üle-euroopaline, teineteisega ideid vahetav õpetlaste kiht ja ühtne intellektuaalne kultuur.

Oluliseks rolli ülikoolide tekkeloos mängib nn. 12. saj. renessanss. Nimelt hakkab 12 saj. tänu araablastele ja Bütsantsile Läände imbuma antiikautorite (Platoni, Aristotelese, jt.) tekste, mis varem olid õpetlastele suuresti tundmatud. Kreeka filosoofide tekstid tõlgitakse ladina keelde ning Aristotelese ja teiste antiikautorite pärand muudab Eurooplaste maailmanägemust – kristlike dogmade tunnistamise kõrval pannakse järjest enam rõhku loogikale, dispuutidele ning argumenteerimisoskusele. Seesugust meetodid kutsustakse skolastikaks. Skolastika, kus kristlikku maailmapilti üritatakse toetada loogiliste aruteludega, on oluline samm edasi. See siiski ei vii veel välja teadusliku maailmakäsitluse sünnini, kuna keskaegsete õpetlaste huviks oli pigem abstraktsed filosoofilised dispuudid, kui looduseaduste tundmaõppimine ja eksperimendid. Lisaks ollakse veel liialt kinni kristlikes dogmades, et maailma ratsionaalsetel alustel seletada. Ometi on skolastikute loogilised arutelud esimeseks kivikeseks müüris, millele hakatakse hiljem rajama teadusliku maailmanägemust.

Ülikoolid ja skolastika pole kõrgkeskajal ainsad üle-euroopalised nähtused. Selleks on ka näiteks gootika – esimene kunst ja arhitektuuristiil, mis levib kõikidesse kristliku Euroopa osadesse. Niisiis, alates 13-14 saj. võibki rääkida üle-euroopalise kristliku kultuuri sünnist, teisisõnu üle-euroopalise tsivilisatsiooni sünnist.

Teine oluline areng kõrg- ja hiliskeskajal, mis saab paljuski võimalikuks tänu juba eelpool mainitud kommertsrevolutsioonile ja ülikoolide asutamisele, kuid ka muutustele sõjapidamises, on riikide teke. 12-15 saj. on periood, kus võimumonopol nihkub üksikute väiksemate feodaalisandate käest järjest enam kuningate kätte, keskvõimu juurde tekib teda toetav bürokraatlik aparaat, ilmuvad feodaalsed esinduskogud (parlamendid) ning keskaja lõpuks on osa Lääne-Euroopa riike (Prantsusmaa, Inglismaa, Hispaania) hakanud kuju võtma juba enam-vähem tänastes piirides.

Eespool mainisime, et 11 saj. saab idee üle-euroopalisest impeeriumist lüüa ning ei realiseeru ka paavistide ambitsioonid ühendada ilmalikku ja vaimulikku võimu. See avab tee ilmaliku võimu tugevnemiseks, mille selgeid märke on näha juba 12 saj. Prantsusmaal, Inglismaal ja Hispaania aladel. Kui varakeskajal reeglina kuningakodade juures püsivat ametnikkonda polnud, siis nüüd hakkab see tekkima, kuigi see on esialgu arvuliselt väga väikene (peamiselt kantsler, laekur ja mõned kuningavõimu esindajad provintsidel). Hiliskeskajal, kui riikidel on tarvis maksutulude kogumist veelgi tõhustada, hakkab ametnikkond laienema. Maksude kogumiseni ja just püsivate maksude sisseseadmiseni jõuavad keskaegsed riigid üsna hilises faasis, kuna esialgu püüavad kuningad ära elada oma isiklike maavalduste tuludest. Alles 13 saj. hakkab Lääne-Euroopa riigid oma elanikelt koguma makse, mis esialgu on ajutise iseloomuga ja neid kogutakse vaid sõdade puhuks. 14-15 saj. aga tekivad esimesed püsivad maksud. Teatavasti on maksude kogumine üks riigi baastunnuseid, mistõttu nimetatud arengute tähtsust ei tohiks alahinnata. Nagu öeldud, siis maksutulud lähevad peamiselt sõjapidamiseks, mis muutub keskaja lõpusajanditel järjest kulukamaks. Põhjuseks on murrang sõjapidamise viisis. Nimelt hakkavad alates 14 saj. feodaalse ratsa-rüütli väe asemel tooni andma jalaväelastest palgasõdurid, mis tähendab, et kui varem said kuningad suhteliselt "odavalt" läbi ajada, kutsudes feodaalkohustuse alusel kokku oma vasallid, siis nüüd on vaja sõjapidamiseks juba üsna suuri summasid, et palgasõduritele teenistuse eest maksta. Selleks oligi vaja hakata maksustada kuningriigi alamaid, sest kuninga enda maavalduste tuludest sõjapidamiseks enam ei piisanud.

Kuningate püüdlused oma alamaid järjest enam maksustada aga tekitas vastureaktsiooni. Nimelt nõuti, et valitsejad arvestaksid uusi makse kehtestades ka erinevate ühiskonnagruppide arvamusega. Nii sünnivadki Euroopas 13-14 saj. feodaalsed esinduskogud ehk parlamendid. Toonased parlamendid kohtusid ebaregulaarselt ning peamiselt vaid selleks, et arutada kuninga poolt esitatud ettepanekuid kehtestada uusi makse, mis läksid lõviosas sõjapidamiseks. Keskaegsed parlamendid olid organiseeritud seisuste järgi (vaimulikud, aadlikud, linnakodanikud), mistõttu ei sarnanenud nad kindlasti tänastele demokraatlikele esinduskogudele, mida saavad valida kõik kodanikud. Ometi olid keskaegsed parlamendid väga kaudselt tänase Euroopa esindusdemokraatia mudeli eelkäijateks.

Kui oma kodanike/alamate maksustamine on üks oluline riigi tunnus, siis niisamuti ka korrahoidmine ja kohtupidamine. Kuningavõimu juurde tekivad kõrgkeskajal püsivad

kohtukojad ning need hakkavad järjest enam populaarsust koguma, kuna õigusemõistmine oli seal palju paremini organiseeritud, kui feodaalide loodud kohalikes kohtutes. Eriti usinalt pöördusid kuningakohtute poole linnakodanikud, kes üldse asuvad kuningavõimu tugevnemist aktiivselt toetama, lootes sellele vastukaalu kohalike feodaalide omavolile. Kuningakohtute areng toob kaasa ka selle, et järjest enam eeslitatavad kuningad ametisse võtta inimesi, kellel on ülikoolist omandatud õiguslik haridus. Kui enne domineerisid kuninga administratsioonis vaimulikud (ainukesed õpetatud mehed üldse), siis hiliskesakajal juba juura-haridusega ilmalikud. Nii hakkabki Euroopas kujunema arusaam, et seadused ja õigus on riigi funktsioneerimiseks ülimalt olulised. Olulise panuse selleks annab Roome õiguse levik (alates 13 saj.), millest saab edaspidi Euroopa õiguskorra alus.

Niisiis on keskaja lõpuks riiklus Euroopas teinud märgatava arengu – riigid koguvad makse, neil on oma püsiv ametnikkond (väike, kuid enamasti vastava ettevalmistusega) ja kuningakohtud on muutunud peamisteks õigustmõistvateks institutsioonideks. Kõike seda polnud veel varakeskaegses Euroopas.

Eeltoodu põhjal on jälgitav, kuidas riikluse areng Euroopas sai teoks paljuski tänu linnade tekkele ja kommertsrevolutsioonile: linnades oli rikkust, mida maksustada ja vastukaaluks omavolilisele maksustamisele sündisid parlamendid; linnades olid ülikoolid, mis õpetasid õigusteadust ja tänu sellele sai võimalikuks üldse kuningakohtute teke ja bürokraatia areng. Peale selle toetasid linnakodanikud kuningat feodaalide vastu ja see omavaheline liit viiski Euroopas hiljem riikide tugevnemisele, sest üksi poleks monarhid suutnud isepäistele feodaalisandaid iialgi taltsutada.

Loomulikult jääb keskaegne riik veel üsna nõrgaks ja suudab üsna vähe mõjutada tavainimeste elu kohalikul tasandil, kus domineerivad ikkagi endiselt feodaalisandid või linnakogukonnad.

Riikide tugevnemisest kõneledes tuleb siiski meeles pidada ka regionaalset dimensiooni. Nimelt enamus kirjeldatud protsesse kehtib Lääne Euroopa kuningriikide (Prantsusmaa, Hispaania, Inglismaa) kohta. Saksamaal tugevat keskavõimu välja ei kujune: keisrivõimu prestiiž käib alates 13-14 saj. alla ja kohalikud krahvid ja hertsogid haaravad faktiliselt võimu enda kätte. Põhja-Itaalias domineerivad väikesed, kuid väga jõukad linnriigid (Veneetsia, Firenze, Milano, jne.). Kesk ja Ida-Euroopa kogemus on samuti erinev Lääne-Euroopast, kuna järjepidevat ja progresseeruvat riikide tugevnemist neil aladel aset ei leia. Sealsed

monarhiad (Poola, Ungari, jne.) ei suuda kohalikke feodaalisandaid lõpptulemusena oma kontrolli allutada ning Kesk- Euroopa kuningriigid jäävad seesmiselt võrdlemisi nõrgaks. Skandinaavias leiab kuningavõimu tugevnemine aset mõned sajandid hiljem kui Lääne-Euroopas, alles vara-uusajal (16 saj.). Niisiis otsustavad keskaegsed ja vara-uusaegsed arengud riikluses suuresti ära selle, millised jõud hakkavad tulevikus Euroopas nii sõjaliselt, kui ka poliitiliselt domineerima – enamasti on need Lääne Euroopa riigid.

Hiliskeskajast kõneledes ei tohiks me ära unustada veel üht väga olulist sündmust Euroopa loos. Nimelt 14 saj. katastroofe, millest lisaks näljahädadele ja sõjale oli kõige hirmsamate tagajärgedega sajandi keskel Euroopat tabanud musta surma (katku) epideemia. Musta surma tagajärjel suri kolmandik kuni pool Euroopa elanikkonnast, mistõttu võib seda pidada suurimaks inimkatastroofiks Euroopa ajaloos. Katkuepideemial olid väga olulised tagajärjed kogu Euroopa edaspidise arengutrajektoori seisukohalt, kuid ennekõike mõjutas see Lääne-Euroopat, mis sai epideemia läbi enam kannatada. Esiteks, viis Must surm feodaalkorra kriisini Lääne Euroopas ja sundis feodaale talupoegi pärisorjusest vabastama. Nimelt, kui enne musta surma oli Lääne-Euroopa probleemiks ülerahvastatus ja feodaalid said edukalt talupoegi ekspluateerida (viimastel polnud palju valikuvõimalusi ja kusagile minna), siis peale epideemiat oli kõikjal töökäte puudus, mistõttu talupoegade positsioon paranes ning feodaalid pidid hakkama ise tegema järeldamisi. Kuna linnad ja kaubandus olid selleks ajaks juba piisavalt arenenud ja rahvastiku vähenemisega paranes ka ellujäänud talupoegade materiaalne seisnud, siis hakkasid feodaalisandad endise teokohustuse asemel talupoegadelt nõudma raharenti. 15 sajandi keskpaigaks oli pärisorjus (koos teorendi ja isikliku sõltuvusega maaisandast) enamikest Lääne Euroopa regioonidest kadunud ning asemele oli tulnud isiklikult vabade talupoegade seisus. Vabad talupojad said liikuda linnadesse ja see andis jüsy vara-uusajal hoogu juurde Lääne-Euroopa kiiremale linnastumisele ja sellega seoses ka üldisele jõukuse kasvule.

Teiseks oluliseks tulemiks oli kiriku autoriteedi langus, millele aitasid samavõrd kaasa hilisekeskaegsed tülid ja intriigid paavstivõimu ümber (paavstide Avingnoni vangipõlv, 15 saj. vastu-paavstide ajastu). Seoses katkuepideemiaga nägid inimesed, et kirik ei suuda neid palvetest haigusest päästa ja seetõttu oli hilisesakajal rohkem pinnast ka mitmeteks mõjukateks katoliku kiriku autoriteeti vastustavateks ketserlikeks liikumisteks (nt. hussiidid Tšehhis), mis päädisid hiljem reformatsiooniga (16 saj.).

Kolmas Musta surma tagajärg viib meid taas tagasi Ida- ja Lääne-Euroopa arengutrajektooride erinevuse juurde. Nimelt ei saanud Kesk- ja Ida-Euroopa maad Musta surma tagajärjel eriti kannatada. Seetõttu saab Ida-Euroopa võrreldes Läänega esmakordselt Euroopa ajaloos arengukiirenduse. Hilis-keskaeg (eriti 14 saj.) on Kesk- ja Ida-Euroopa jaoks “kuldne ajastu”, kus arenevad linnad, kaubandus ja teatud tagasilöökidega tugevneb riiklus. Kui järgnevatel sajanditel poleks läänepoolne Euroopa tänu maadeavastustele taas saanud tugevat edasiviivat impulssi, siis ilmselt oleks Ida- ja Lääne Euroopa vaheline lõhe kujunenud vähemmärgatavaks, kui see on täna.

Renessansiajastu Euroopa

Perioodi 15-16 saj. tuntakse Euroopas renessansiajastuna. Paljud ajaloolased loevad just seda ajajärku perioodiks, kus hakatakse laduma tänase modernse Euroopa tsivilisatsiooni nurgakivisid. Renessansi kandvad ideed hakkavad vormuma juba 14 saj. II pool Põhja-Itaalia linnades. Põhja-Itaalia oli hilis-keskaegse Euroopa kõige jõukam ja linnastunuim piirkond ning tänu Vahemere kaubandusele rohkem avatud uutele ideedele. Seetõttu polnud uute mõttevoolude teke just selles Euroopa juhus. Renessansi peamiseks märksõnaks on pilgu pööramine antiik-maailma (Vana-Kreeka, kuid ennekõike Vana-Rooma) pärandi poole. Antiigist võeti eeskujuna nii kunstis, kirjanduses, arhitektuuris, poliitikas ja isegi sõjanduses (distsiplineeritud ja rivis marssivad jalaväelased otsekui Rooma leegionite taassünd). Renessansi tuntakse ühteaegu ka kui humanistlikku liikumist, sest erinevalt keskajast on renessansiajastu mõtlejate fookuses mitte jumal, vaid inimene. See ei tähenda, et renessanss-autorid jumalat eitaksid, kuid nende jaoks on olulisem teada saada inimese kohta, jumala poolt loodud maailmas. Renessanss-autoreid ei huvita mitte ainult inimene, aga ka loodus ja universum. Järjest vähem lepitatakse keskajal ainuõigeks kuulutatud aristotelliku maailmapildiga. Looduse kohta püütakse teada saada vaatluste, matemaatiliste meetoditega ja eksperimentidega, kus teed rajav avastus on, et maa tiirleb ümber päikese mitte vastupidi (Kopernikus, Galilei). Renessanss külvab seega seemne teadusrevolutsiooniks, ehk siis teadusliku maailmapildi sünniks.

Humanistlikust liikumisest mitte vähem oluline protsess on 16 saj. toimunud reformatsioon, mis haarab suurt osa Euroopast ning muudab Lääne tsivilisatsiooni saatust väga olulisel määral. Reformatsioon polnud kindlasti üleöö kulgenud protsess – eri Euroopa piirkondades kulgeb reformatsioon erinevas tempos ja võtab erinevaid vorme (luterlik reformatsioon

Saksamaal 1517, kalvinistlik reformatsioon Madalmaades ja anglikaani kiriku teke Inglismaal 16 saj. keskel, jne.). Siiski on Euroopa 16 saj. II pooleks lõhenenud selgelt protestantistlikuks ja katoliiklikuks osaks, kusjuures protestantism levib ennekõike Põhja- ja Loode-Euroopas, samal ajal, kui Lõuna-Euroopa jääb püsima katoliiklikuks. Katoliku kiriku vastureformatsioon juurib protestantismi siirded välja Kesk-Euroopast (Ungari, Austria, Tšehhi alad) ja hiljem ka Prantsusmaalt.

Reformatsioonil on Euroopa edaspidiste suundumuste seisukohalt väga olulised tagajärjed. Esiteks, mõjutavad usulised konfliktid Euroopa poliitikat järgmised kaks sajandit: riikidevahelised liidud sõlmitakse paljuski usulistel alustel ja riikide enda sees on rohkelt konflikte ja kodusõdu. Tänu intensiivsele sõjapidamisele toimub Lääne-Euroopas oluline riigivõimu tugevnemine, sest riigid peavad sõjapidamiseks oma kodanikke järjest tõhusamalt maksustama ning sisesõdade käigus õnnestub maha suruda ka aadlike opositsioon (nt. Prantsusmaal). Samas, teatud Euroopa piirkonnad, ennekõike Saksamaa, jääbki usuliselt lõhestatuks, mis tõmbab paljudeks sajanditeks kriipsu peale perspektiivile, et sünniks ühtne Saksa riik.

Teiseks, mõjutab reformatsioon Euroopa sotsiaal-majanduslikku arengut. Osa sotsiaal-teadlasi ja ajaloolasi arvab, et protestantismi vaim ja õpetus (ennekõike kalvinism) aitas kaasa kapitalismi arengule, rõhutades selliseid väärtusi nagu töökus, saavutusvajadus, mõõdukus ja seaduskuulekus. Kuigi see tees on vaieldav, on siiski näha, et kapitalismi areng oli kiirem pigem protestantistlikes maades, kui katoliiklises, sest protestantistlik kirik nägi kasumi teenimist raske töö tulemusena palju soodsamas valguses kui katoliiklus.

Kolmas ja veelgi fundamentaalsema tähendusega suundumus oli seotud ühe olulise leiutisega. Nimelt leiutatakse 15 saj. keskel trükikunst ja 16 saj. alates pole lugemine ja raamatute omamine mitte vaid väga rikaste ja vaimulike privileeg, vaid raamatuid hakkavad lugema linnakodanikest keskklass ja lugemisoskus levib ka teistesse ühiskonnakihtidesse. Ilmselt poleks reformatsioon üldse võimalikuks saanud, kui trükitud kirjasõna ja usupropaganda poleks tänu trükikunstile saanud levida massidesse. Protestantistlik õpetus rõhutab, et igäüks saab õndsaks ise pühakirja lugedes ja tõlgendades. Seega hakatakse panema tugevat rõhku kirjaoskusele levikule ja haridusele. See annab just protestantistlikus Euroopas tugeva tõuke koolivõrgu arenguks ja teeb hariduse ja kirjaoskuse ka lihtinimestele senisest kättesaadavamaks. Protestantism hoolitseb selle eest, et jumalasõna oleks rahvale aru saadav, mistõttu Piibel tõlgitakse kohalikesse keeltesse. Ladina keel kaotab oma monopoli

ning hakkavad arenema rahvuskeeled ja rahvuskeelne kirjandus. Protsess, mille mõju rahvusidentiteedi ja rahvusriikide sünnile hilisemas Euroopas on raske alahinnata.

Aasta 1492 aga tähistab murrangut, millel pole tähendus ainult mitte Euroopa, vaid kogu maailma ajaloo jaoks. Ameerika avastamine ja hiljem mereteed leidmine Indiasse muudab eurooplased domineerivaks jõuks maailmakaubanduses. Euroopa tsivilisatsioon saab tänu Ameerika vallutamisest tulenevatele tohututele ressurssidele võimsa arengukiirenduse, hakates oma sotsiaal-majanduslikult arengutasemelt edastama seni palju kõrgemalt arenenud tsivilisatsioone Aasias (Hiinas ja India).

Maade-avastustel on ka tähtis roll Euroopa enda majanduslikus arengus. Nimelt on Lääne-Euroopa riigid, mis on avatud Atlandile (Inglismaa, Prantsusmaa, Holland, Hispaania, Portugal), geograafiliselt palju paremas positsioonis, et uutest globaalsetest kaubandusvõrgustikest kasu saada ja Ameerikat koloniseerida. Vahemeri ja Läänemeri hakkavad kaubateede sõlmpunktina kaotama oma senist tähendust ja kaubanduse raskuse nihkub Atlandile. Vahemeremaad Lõuna-Euroopas (ennekõike Itaalia), Läänemere maad ning Kesk- ja Ida-Euroopa hakkavad uues maailmamajanduse süsteemis langema teisejärgulisse staatusesse, samal ajal kui uus tsepter kinnistub teljel Inglismaa – Prantsusmaa – Madalamaad – Pürenee poolsaar. 16 saj. on seega aeg, kus pannakse üsna selgelt paika rajajoon jõukust koguva Lääne-Euroopa, mahajäänuna Lõuna-Euroopa ja täiesti perifeerseks muutuva Ida- ja Kesk-Euroopa vahel. Eri kiirusel areneva Euroopa mudel kinnistub siiski lõplikult 17 saj. kus tuumikust kukuvad välja Hispaania ja Portugal, Itaalia linnad muutuvad juba täiesti teisejärguliseks ning tänu soodsale kaubanduspositsioonile ja riikluse tugevnemisele saavutab uues maailmasüsteemis mõnevõrra parema positsiooni Skandinaavia (ennekõike Rootsi esiseletõus).

Kesk- ja Ida-Euroopas toimuvad 16 saj. veel kaks protsessi, mis kaugendavad piirkonda oma poliitiliselt ja majanduslikelt arengutelt veelgi Lääne-Euroopast: iseseisva riikluse hääbumine koos mitme-rahvuseliste impeeriumite kujunemise algusega ning “teise pärisorjuse” tulek. Nimelt hõlmavad Austria Habsburgid Ungari ja Tšehhi ja idas hakkab tugevnema ning lääne suunas vallutusi tegema Venemaa. Poola jääb iseseisvaks, kuid sellest kujuneb riiklikult ja sõjaliselt nõrk aadlivabariik. Seega, Ida- ja Kesk-Euroopa liigub alates 16 saj. kursil, kus saab ilmseks, et selles Euroopa osas hakkavad pigem domineerima mitmerahvuselised impeeriumid (Austria, Venemaa, hiljem Preisimaa) mitte Lääne-Euroopa stiilis iseseisvaid rahvusriigid.

Kesk- ja Ida-Euroopa majanduslikku ja ühiskondlikku mahajäämust süvendab lisaks ka “teise pärisorjuse” juurdumine 16 saj. Nimelt kasvavad arengukiirenduse saanud Lääne-Euroopas üsna jõudsalt linnad ja rahvastik ning tekib suur nõudlus vilja järgi, mis on Ida- ja Kesk-Euroopa (ennekõike Poola ja Baltimaad) peamine ekspordiaartikkel. Aadlikud näevad võimalust viljakaubandusest kasu lõigata. Nad kinnistavad talupojad maa külge, suurendavad talupoegade maa arvel enda maavaldusi, sundides talupoegi enda põldudel töötama. Kui hiliskesakajani olid Ida-Euroopa talupojad veel vabad, siis nüüd juurdub kõikjal pärisorjus, mis võtab palju ekstreemsema vormi, kui Lääne Euroopas keskajal. Euroopas joonistub välja nn. Trieste-Elbe joon, kus idapoolle jäävatel aladel on pärisorjus, Läänes aga vaba talupoegkond. Kuna linnad olid Ida-Euroopas võrreldes Läänega veel üsna vähearenenud, siis õnnestub aadlikel liidus monarhidega ka linnade õigusi kärpida ja keelates pärisorjadel liikumast linnadesse, jääb linnade areng Ida-Euroopas üldse kängu. Niisiis, 16-17 saj. arengud panevad lõplikult paika, et Ida- ja Kesk-Euroopast kujuneb Euroopa mahajäänud ääreala.

Renessansi-ajastu Euroopast kõneldes ei saa me kindlasti ära unustada ka riikluse evolutsiooni Lääne-Euroopas, kus annavad tooni kaks protsessi: revolutsioon sõjatehnikas ning riikide suveräänsuse kontseptsiooni areng.

Varausajal hakkavad tulirelvad sõjapidamises järjest enam rolli mängima. 16. sajandil kaotab feodaalne rüütlivägi lõplikult oma sõjalise üleoleku ning peamiseks jõuks kujunevad piigimeestest jalaväelased, kelle jõude tugevdatakse musketäridega. Sõjaväed muutuvad järjest suuremaks ning sõdurid peavad saama rividrilli ja väljaõpet, et lahinguväljal edukad olla. Keskaegsed kindlused muutuvad iganenuks, kuna nad ei pea vastu suurtükitele. Uued bastionite süsteemi-tüüpi kindlustused on aga väga kallis ehitada ja see käib kohalikele aadlikele ja väiksematele valitsejatele üle jõu. Lühidalt, kujunevad rahvus riigid ning jõukad linnriigid (Itaalias) on ainukesed, kes suudavad piisavalt koguda ressursse, et uut tüüpi sõjaväge ülal pidada, välja õpetada, kindlusi ehitada, jne. Feodaalide väikesed sõjaväed kaotavad oma tähenduse ning kujunevad rahvusriigid suudavad sõnakuulmatuid aadlikke järjest edukamalt oma taatele allutada. Alates 15 saj. II poolest kujuneb Euroopa riikidel esmakordselt välja püsiaarmee. Esialgu on see üsna väikesearvuline, kuid ometi on püsiaarmee moodsate riikide üks olulisemaid tunnuseid. Püsiaarmee ülalpidamine, kindluste ehitamine ja lisaks laevastiku tugevdamine, et laiendada ja ning kaitsta oma koloniaalvaldusi, paneb vara-uusaegsed riigid tugeva finantsilise surve alla. Sõjapidamises pole enam otsustav kõigest

sõjaline võimekus, vaid see millised on riigi majanduslikud ja rahalised ressursid. See tähendab, et riigid peavad oma maksukogumist ja haldust muutma efektiivsemaks, mis viib omakorda suurenema ja spetsialiseerituma riigiaparaadi tekkeni (ilmuvad ministrid, kitsamatele valdkondadele spetsialiseerunud nõukojad, jne.). Oluline trend on seegi, et riigiaparaadis hakkab asjaajamine toimuma kohalikes keeltes, mitte enam ladina keeles nagu keskajal. Tänapäeva Lääne Euroopa ametlikud rahvuskeeled ongi enamasti needsamad dialektid, mida räägiti pealinna ümbruses ja mis kujunesid vara-uusajal n.ö. riigihalduse keelteks. Lisame siia varem käsitletud rahvuskeelse kirjanduse leviku, mida toetas reformatsioon, ning saamegi, et rahvuskeelte levik vara-uusajal seab eeldused rahvusidentiteetide esiletõusuks. Nimetatud protsess päädibki lõpuks moodsa rahvusluse sünniga (18-19 saj).

Renessansi ajastu riikluse teine oluline saavutus oli suveräänsuskontseptsiooni formuleerimine 16 saj. keskel. Suveräänsus tähendab siinkohalt, et riikidel ja ennekõike nende valitsejatel (monarhid), on ainuõigus oma riigi territooriumil seadusi kehtestada ning mõni teine riik, kirik ega paavst ei saa siin sekkuda. Kirjeldatud arusaam tuleneb paljuski Rooma õigusest, mis järjest enam Euroopa õigussüsteemis juurdub ning renessansiajastule kohaselt võetakse eeskujuna antiigist (nt. keisrivõim Vanas-Roomas). Suveräänsuskontseptsioon tähendab, et uusaegses Euroopas muutuvad riigid peamisteks poliitilisteks toimijateks (nendeks ei ole enam feodaalisandid, paavst, keiser, jne.). Alates 15-16. saj. hakkavad riigid omavahel arendama püsivaid diplomaatilisi suhteid. Nii sünnib Euroopas esmakordselt rahvusvaheline riikide süsteem. Nimetatud süsteemi tuntakse ka Westfaali süsteemina, kuna selle süsteemi alused said lõplikult formuleeritud Westfaali rahulepingus (1648), mis lõpetas Kolmekümneaastase sõja. Westfaali süsteemi aluseks on, et riigid tunnustavad üksteise suveräänsust, suhtlevad üksteisega võrdsetel alustel, ei sekku üksteise siseasjadesse ja austavad teineteise territoriaalset terviklikkust. Alles globaliseerumine 21. sajandil on hakanud Westfaali süsteemi aluseid murendama.

17. sajandiks on selge, et alternatiivsed riikluse projektid nagu väikesed linnriigid (Itaalias) või linnade liidud (Hansaliit Põhja-Euroopas) ei suuda ei halduslikult ega sõjaliselt olla piisavalt tõhusad, et rahvusriikidele väljakutset esitada ning Euroopa tulevik kuulub edaspidi rahvusriikidele (Lääne- ja Põhja-Euroopas) ja multinatsioonaalsetele impeeriumitele (Ida-Euroopas).

Absolutismiaja Euroopa (17-18 saj)

Jätkame siinkohal riikluse arenguga. 17-18 saj. on Euroopa ajaloos periood, kus domineerivaks riigitüübiks saab absoluutne monarhia ehk absolutism. Absoluutne monarhia tähendab lühidalt, et monarh on riigi suveräänsuse kandja (mitte rahvas nagu tänapäeva demokraatiates) ning tema käes on nii seadusandlik, täidesaatev kui kõrgem kohtuvõim. Ometi ei tähista absolutism täiesti piiramatut kuningavõimu, kus monarhid teevad sisuliselt seda, mida tahavad. Monarhid pidid võimul püsimiseks suutma edukalt tasakaalustada erinevate klasside, ennekõike aga linnakodanluse ja aadelkonna huve ning vajadusel neid üksteise vastu välja mängima. Monarhide võim ulatus küll provintsi tasandile, kuhu nad saatsid oma ametnikud, kuid tavakodanik puutus riigiga kokku vaid maksukoguja või kohtute kaudu. Vara-uusaegne riiklus polnud enamasti veel nii tugev, et täiesti ignoreerida provintside privileege, kohalikke tavasid/seadusi ning kehtestada ühtsed seadused ja valitsemiskorraldus üle riigi. Samas, erinevalt hilis-keskaegsest riigist, kus erinevad piirkonnad olid veel üsna autonoomsed, on absoluutne monarhia provintside allutamises palju efektiivsem ning muudab need riigi orgaanilisteks osadeks.

Absoluutse monarhia tingimustes kaotavad parlamendid enamasti oma senise tähtsuse. Neid ei kutsuta enam kokku ning edaspidi otsustavad riigi asju kuningas ja tema ametnikud. Viimaste arv suureneb, kuid vara-uusaegne riigiparaat pole kaugeltki võrdne tänasega (Prantsuse kuninga Louis XIV teenistuses oli 17 saj. kokku kõigest vaid u. 1000 ametnikku). Samuti on toonast bürokraatiat raske võrrelda tänaste standarditega: ametikohad olid müüdavad, olulise osa riigi poolt kogutud maksutulust panevad ametnikud oma taskusse (see ongi nende palk), korruptsioon on igapäevane, jne.

Valdav enamus riigi ressursse kulub 18-17 saj. endiselt sõjapidamiseks. Kuna armeed paisuvad suurriikide puhul juba mitmesaja tuhande meheliseks, siis armeede varustamiseks ja ülalpidamiseks on vaja üsna suurt bürokraatlikku masinavärki ja läbimõeldud administratiivsüsteemi. On välja käidud tees, et sõda sünnitab riigid ja riigid sõjad. Nagu eelpool nägime, siis ongi olulisemad riigi tunnused nagu maksundus, bürokraatia, diplomaatilised suhted jne. tekkinud ja muutunud järjest efektiivsemaks tänu sellele, et sõjad muutusid järjest suuremastaabilisteks ja kulukamateks. Vara-uusaegse riigi mureke ei ole niivõrd nende kodanike heaolu, vaid kuidas saada sõjapidamiseks piisavalt ressursse.

Hoolimata intensiivsest sõjapidamisest ei saavuta ükski riik Euroopas täielikku hegemooniat ja säilib teatav suurriikide vaheline tasakaal. 16 saj. on domineerivaks jõuks Hispaania ja Portugal, 17 saj. II pooleks on vaieldamatult kõige tugevam riik Prantsusmaa, kellele suudab edukalt väljakutse esitada Inglismaa, kes saavutab globaalses konkurentsisis juhtpositsiooni 18 saj. II poolel (peale Seitsmeaastast sõda).

Inglismaad mainides tuleb teha siinkohal veel üks oluline vahemärkus. Absoluutne monarhia ei kujune välja mitte kõikjal Euroopas. Inglismaal ei õnnestu monarhidel oma võimu absoluutseks muuta ja alates 17 saj. lõpust tugevneb järjest parlamendi ja tema poolt valitud peaministri positsioon. Holland jääb vabariigiks, kus võim on rikka kaupmeeskonna käes. Skandinaavias monarhid ei suuda samuti oma võimu absoluutseks muuta (v.a. Taanis), sest võitluses suuraadliga peavad monarhid liitu otsima pigem tugeva ja iseseisva talupoegkonnaga ja nii oma võimuambitsioone kärpima.

Ida- ja Kesk-Euroopas kujuneb sarnaselt Läänega samuti välja absoluutne monarhia (Austria, Venemaa ja Preisimaa), kuid oluliseks erinevuseks on, et seal on monarhia ja aadel omavahelises liidus (Läänes laveerivad monarhid mõlema seisuse vahel), et linnakodanlust kõrvale suruda ja tagada kontroll pärisojadest talupoegade üle. Selle tulemusena muutub aadel täiesti riigist sõltuvaks nn. teenistusaadliks. Monarhia ja aadelkonna liit pidurdab selles Euroopa piirkonnas edaspidi liberaalsemaid ja demokraatlikke reforme üsna pikaks ajaperioodiks.

Kui 16 saj. oli Euroopas kiire majandusarengu, kaubanduse ja rahvastiku kasvu aeg, siis 17 saj. tabab Euroopat kriis ja seisak (nn. 17 sajandi kriis). Põllumajanduslik tootlikkus langeb (ennekõike mängib rolli halvenenud kliima – nn. „väike jääaeg“), rahvastik väheneb (viimasele aitavad jõudsalt kaasa sõjad, eriti laastav Kolmekümne-aastane sõda), väiketööstused linnades ja maal kiratsevad. Ometi pole 17 saj. majandusliku kriisi aeg terve Euroopa jaoks. Euroopa majanduse, rahanduse ja kaubanduse keskuseks muutub Holland, millest saab Euroopa kõige rikkam piirkond ja riik, mille arengutrajektor viitavad juba kapitalistliku majandusmudeli tekkimisele (nn. proto-kapitalism).

18 saj. elab Euroopa majanduses läbi kiire tõusu. Holland kaotab oma juhtiva positsiooni ning esile tõusevad Prantsusmaa ja Inglismaa, eriti aga viimane. 18 saj. hakkavad tööstused laienema – eriti tekstiilitööstuses tehakse mitmeid tehnilisi innovatsioone ning väiketööstuste kõrvale tekib järjest enam suur-manufaktuure sadade töölistega. Eriti kiiresti areneb tööstus

Inglismaal, kus 18 saj. II poolel algab tööstusrevolutsioon, mis tähendab, et osa tööstusest mehhaniseeritakse aurujõul töötavate masinatega, tekivad esimesed suured vabrikud ja palgatöölise klass, kes töötavadki vaid vabrikutes ja elatuvad sellest. Tööstusrevolutsioon teistes Euroopa piirkondades saab hoo sisse alles 19 saj.

Kuna Euroopa rahvastik kasvab 16-18 saj. kaks korda, siis sellega käib kaasas ka linnastumine. 18 saj. alguseks ületab Londoni ja Pariisi elanikkond poole miljoni piiri (esmakordselt peale antiikaega näeb Euroopa seesuguseid suurlinnu).

Euroopa majanduse arengust kõneledes ei tohiks me unustada ära ka kolonialismi mõju. Koloniaalkaubandus nii Ameerika ja Aasiaga toob Lääne-Euroopale suurt kasu ja aitab akumulierida kapitali, milleta ilmselt poleks tööstusrevolutsiooni ja kiiret majanduskasvu toimunudki. 18 saj. on Lääne-Euroopa-keskse maailmasüsteemi rajajooned juba selgelt maha pandud: Aasia tsivilisatsioonid jäävad Euroopast maha, jõukus jaguneb ka Euroopas endas ülimalt ebavõrdselt, koondudes peaaesjalikult vaid Lääne Euroopasse (täpsemalt Loode-Euroopasse).

17. ja 18 saj. toimuvad ka väga olulised arengud kultuuris ja intellektuaalses elus. Ennekõike peaksime siinkohal keskenduma teadusrevolutsioonile ja valgustusele.

Juba renessansiajastul hakkavad õpetlased huvi tundma loodusteaduste. Juurdub arusaam, et loodusnähtusi saab uurida peamiselt vaatluste ja eksperimentidega, kasutades mõõteriistu ning matemaatilisi meetodeid. 17 saj. arenevad need ideed edasi ning jõutakse arusaamani, et looduses toimuv pole juhuslik, vaid allub universaalsetele seaduspärasustele. Teadusrevolutsioon päädib Newtonliku (Isaac Newton, inglise loodusuurija) maailmapildiga, mille järgi on universum korrastatud ja loodusseadustele alluv ning inimene saab neid seaduspärasusi täpsete mõõtmiste ja vaatlustega kindlaks teha. Enam ei vaadelda loodust kui müstiliste kvaliteetidega Jumala loomingu, vaid teaduslikust perspektiivist ja matemaatilistes kategooriates. Meie tänase teadusliku maailmapildi juured on just 17 saj. teadusrevolutsioonis.

Teadusrevolutsioon rajab teed hoopis laiemale ja veelgi fundamentaalsele intellektuaalsele liikumisele – valgustusele. Valgustusajastu (18 saj.) viis peamist arusaama on: looduse ja ka ühiskonnaelu allumine universaalsele seaduspärasustele, ratsionaalsus, usk progressi, usk inimeste loomulikkusse võrdsusesse ja vabadusse, ning skeptilisus autoriteetide suhtes.

Valgustusajastu filosoofid arvasid, et ühiskond, majandus ja inimkäitumine allub sarnaselt loodusele universaalsetele seaduspärasustele. Need seadused tuleb lihtsalt kindlaks teha ning nii on võimalik inimesi ja ühiskonda ratsionaalsemalt toimima panna. Niisiis sünnib arusaam, et ühiskonnaelu saab paremaks muuta, kui seda paremini korraldada. Inimkonna tuleviku osas olid valgustajad ülimalt optimistlikud, uskudes et teadus ja ratsionaalne ühiskonnakorraldus tagab inimkonnale igavese ja piiramatut progressi. Valgustajad olid ka kahtlevad autoriteetide osas, kutsudes üles kõike kontrollima ja kõiges kahtlema. Ennekõike suundus nende kriitika kiriku vastu, kus hakati esmakordselt Euroopa ajaloos avalikult kahtluse alla panema religiooni ja jumala olemasolu.

Mitte vähem oluline polnud asjaolu, et valgustajad hakkasid avalikult kritiseerima riigivõimu ja kahtlema terve ühiskonnakorralduse õiguses. Kuningavõim kaotas oma pühaduse oreooli, mis tal oli olnud sajandeid ning absoluutne monarhia, kui valitsusvorm hakkas kaotama oma legitiimsust ning toetust. Populaarsust kogus uus revolutsiooniline arusaam, et erinevad riigivõimu osad, seadusandlik, täidesaatev ja kohtuvõim peaks olema üksteisest lahutatud, tasakaalus ja üksteist kontrollima (Montesquieu). Mitte vähem oluline polnud ka idee, et valitsemine peaks põhinema üldisel tahtel ja toimuma avalikest huvidest lähtudes (Rousseau). Arvati, et rahvas ja riik peavad sõlmima omavahel ühiskondliku lepingu, mille alusel loobuvad inimesed osa oma vabadustest riigivõimule, et viimane saaks tagada ühiskonnas korra ja seaduslikkuse (Locke). Kui valitsus aga hakkab inimestelt liialt palju vabadust ära võtma, on kodanikel õigus antud valitsus välja vahetada. Lühidalt, autoritaarset monarhistlikku võimu ei võetud enam ise-eneestmõistetavana ning hakati mõtlema, kuidas riigivõimu toimimist nii muuta, et see oleks ratsionaalsem ning kodanike tahtega rohkem kooskõlas.

Valgustusfilosoofia deklareeris, et kõik inimesed on oma loomult võrdsed ja vabad. Seesugusel arusaamad raputasid tervet Euroopa seisuslikku ühiskonnakorraldust, sest seni usuti, et aadlikud on juba sünnilt paremad, kui teised inimesed ning erinevad ühiskonnakihid juba loomuldaselt erinevate õiguste ja kohustustega. Saatusevahesid võeti loomulikuna ja neid ei seatud kahtluse alla. Nüüd aga hakkasid valgustajad mitte ainult õõnestama absoluutse monarhia, vaid kogu seisusliku ühiskonnakorralduse alustalasid. Tasub ka ära märkida, et peaaegu kõikide tänaste poliitiliste ideoloogiate juured viivad kas otseselt tagasi valgustusfilosoofiasse (liberalism, sotsialism, feminism) või on tegemist ideoloogiatega, mille põhisisuks on valgustusideede vastandumine (konservatism, fašism).

Valgustusfilosoofia on jätkuvalt meie tänapäevase modernse maailmatunnetuse aluseks. Kuigi kaks sajandit on neisse arusaamadesse teinud nii mõnegi korrektuuri, mõtleme me nii ühiskonnast, poliitikast ja loodusest ikkagi baastasandil jätkuvalt valgustusideede vaimus. 18 saj. võib seega vaimses plaanis pidada esimeseks uusaegseks sajandiks Euroopas.

Valgustuse poliitiliste ideedega seoses tasub veel ära märkimist üks väga oluline protsess 18 saj. Euroopas – avaliku sfääri sünd. Nimelt hakkab 18 saj. kirjaoskus järjest enam levima ka massidesse. Raamatute ostmine ja lugemine muutub üsna tavaliseks ning ei ole enam kaugelki mitte kõrgklassi ja jõukama kesklassi privileeg. Valgustusfilosoofide teoseid loetakse kodanlaste seas ning läbi pamflettide ja odavamate trükiste jõuavad teatud ideed ka tavainimesteni. Hakkavad ilmuma esimesed perioodilised ajakirjad ja ajalehed, mis edastavad uudiseid ja diskussiooni ühiskondlikel olulistel teemadel. Jõukamad inimesed käivad koos salongides (Prantsusmaal), kohvikutes (Inglismaal) või seltsides (Saksamaal), kus ei arutleta mitte ainult kirjanduse ja kunsti üle, vaid järjest enam poliitika ja ühiskonnaelu üle. Sünnib avalik sfäär – ehk sfäär, kus kodanikud diskuteerivad vabalt ühiskonnas ja poliitikas toimuva üle. Kuigi avaliku sfääri peamiseks väljundiks on esialgu arutelud salongides/ kohvikutes/ seltsides, hakkab järjest enam rolli mängima ka ajakirjandus, millest saabki moodsas Euroopas avaliku sfääri kandja.

Koos avaliku sfääriga sünnib ka avaliku arvamuse mõiste – mida valgustusfilosoofid mõistavad, kui kodanike arvamust, mis on sündinud ratsionaalsete arutelude tulemusena ning mida valitsejad peaksid kuulda võtma.

Avaliku sfääri sünniga on seotud ka kodanikeühiskonna kujunemine. Kodanikeühiskonda võiksime defineerida, kui vabatahtlike ühenduste sfäär, mis on lahus riigivõimust, kuid püüab ometi oma huve võimulolejatele kuuldavaks teha. Nimetatud seltsid, salongid ja kohvikud ongi taimelava, kust hakkab välja kujunema kodanikeühiskond.

Nimetatud arengutest kõneledes peame siiski arvesse võtma, et nimetatud protsessid avalduvad ennekõike Lääne Euroopas (Inglismaa, Prantsusmaa, Saksamaa, Madalmaad) ja valgustusideede mõju on piiratum Kesk- ja Ida-Euroopas. Ometi võib öelda, et Prantsuse revolutsiooni eelõhtul on Euroopa riikides kujunenud kodanikkond, keda huvitab, mis ühiskonnas ja poliitikas toimub, kellel on diskussioonikogemus (salongid ja seltsid) ja kes peab loomulikuks seda, et avaliku võimu suhtes tulebki olla kriitiline ja nõudlik. Loomulikult

käib seesuguse kodaniku portree pigem linnas elava keskklassist kodanlase kohta, kuid antud keskklass juba piisavalt mõjukas, et edaspidist sündmuste arengut Euroopas mõjutada.

Eeltoodust pole raske tuletada, et valgustusideed võimude lahususest, avalikust huvist ning avaliku sfääri ja kodanikeühiskonna sünd on eeldusteks sellele, et osa Euroopa maid hakkavad liikuma demokraatliku valitsusviisi poole. Esimene demokraatlik revolutsioon toimub siiski Euroopast väljaspool – Ameerika Ühendriikides (1776), kantuna samuti Euroopast alguse saanud valgustusideedest. Ameerika revolutsioon mõjutab kaudselt ka Euroopas, eriti Prantsusmaal toimuvat.

Euroopa sotsiaalteadlasi on kaua vaevanud küsimus, miks kujunes demokraatia välja esialgu vaid Prantsusmaal, Hollandis (mõlemas revolutsiooni läbi), Inglismaal ja Skandinaavias (pikaajalise arengu tulemusena), aga mitte mujal Euroopas. Üks teooria (Moore 1966) väidab, et see on seotud nende riikide klassistruktuuriga, kuna neis riikides oli kodanlus üsna tugev, siis ta toetas pigem demokraatlikumat riigikorraldust. Ka talupoegkond oli vaba ja pigem turule orienteeritud, mistõttu neil oli kodanluse esiletõusust ja demokratiseerimisest rohkem võita, kuna see pühkis minema feodaalkorra viimased jäänused. Maaomanike kiht (mõisnikud), kes on enamasti demokraatia kõige suurimad vastased, oli nendes ühiskondades kas tihedalt seotud kodanlusega (Inglismaa) või oli seesmiselt killustunud ja ei suutnud kuningavõimuga luua piisavalt tugevat liitu kodanlaste ja talupoegade vastu (Prantsusmaa).

Moderniseerumisteooria järgi aga võib nimetatud riikide demokratiseerumist seletada lihtsamalt – eelnimetatud Euroopa piirkonnad olid lihtsalt ühiskondlikult ja majanduslikult rohkem arenenud ja jõukuse kasvu loogiline tulem oli ka suurem surve demokratiseerumiseks.

Moodsa Euroopa kujunemine

Suure Prantsuse Revolutsiooniga (1789-1815) saab alguse moodne Euroopa. Selle võtmearengud hõlmavad rahva muutumist suverääniks monarhi asemel, alamate asendumist kodanikega, rahvusriikluse ja demokraatia kujunemist. Lähtumegi järgnevalt eeskätt sisust ja käsitleme võtmeelementide kujunemist, ent toome esmalt kontekstualiseerimiseks põhiperioodid:

- Napoleoni lüüasaamisele järgneb 19. sajandi esimesel poolel reaktsooniline ajajärk, kus Venemaa, Austria ja Preisimaa, aga ka Ühendkuningriigi ja Prantsusmaa Püha Liit kaitseb konservatiivset monarhismi ja kirikut, ent ei suuda vana seisuseühiskonda tagasi tuua,
- 19. sajandi keskpaika iseloomustavad revolutsioonid (eriti 1848), mis toovad lüüasaamisele vaatamata valdavalt kaasa kodanlikustumise ja liberaliseerumise, ent ka kasvava rahvusluse tõusu,
- 19. sajandi lõpul tugevnevad rahvuslus ja imperialism viivad nii Saksamaa ja Itaalia rahvusriikide tekkimisele (1861-71) kui Euroopa koloniaalimpeeriumide poolt enamiku maailma hõlvamisele 20. sajandi alguseks,
- Imperialismi ja rahvusriikluse pinged vallanduvad Esimeses maailmasõjas (1914-18), mis pühib minema Kesk- ja Ida-Euroopa suured keisririigid ning tugevdab demokraatiat ja rahvusriike. Sellele järgneva rahvusluse kõrgaja uued vastasseisud leiavad lahenduse alles Teise maailmasõjaga (1939-45), mis toob kaasa liberaaldemokraatia ja sotsialismi tõusu,
- Lääne liberaaldemokraatlike ja turumajanduslike heaoluriikide ning niinimetatud sotsialismileeride käsumajanduslike diktatuuride konkurents külmas sõjas lõppeb viimaste kokkuvarisemisega 1989-91 ja liberaaldemokraatliku riikluse kinnistumisega Euroopas,
- Teise maailmasõja järel Lääne-Euroopas loodud Euroopa ühenduste ulatus ja sügavus areneb külma sõja, dekoloniseerimise (võtmeaastad 1945-65) ning 1970.-test tugevneva üleilmastumise mõjul. Ühtse Euroopa Akti (1987) ja Maastrichti lepinguga (1993) uue kvaliteedi omandanud Euroopa Liit on tänase Euroopa arengute keskmes.

Suure Prantsuse Revolutsiooniga arengutõuke saanud modernse Euroopa riigimudeli alused erinesid eelkäijatest. Keisrivõim ja monarhia põhinesid usundil ja alamate lojaalsusel isikule või valitsejasoole. Modernsuse märksõnadeks on kodanikupõhisus ja ratsionaliseeritud ilmalik võim. Lojaalsus valitsejale kujuneb ümber lojaalsuseks rahvusriigile. Toimub kaks rööbitist liikumist: riik (*state*) teiseneb rahvusriigiks (*nation state*), samal ajal kui alamad teisenevad kodanikeks (Turner 1990: 208). Suveräänsuse kandumine kuninga isikult kodanike poliitilisele kehale on ... põhjanev pöördepunkt Lääne demokraatiate ajaloos (Turner 1990: 211).

Kui eelmodernseid valitsejaid iseloomustas üldjuhul piirdumine sunnijõul põhineva domineerimisega, on modernse riigeliidi ambitsioon palju ulatuslikum ja süsteemsem. Oma visioonist lähtudes püütakse korrastada teatud vaimne, sotsiaalne ja füüsiline ruum, kujundades ümber selle iseloomu (vt nt Lefebre 2003, Taylor 2003). Varasemat kohalikkusel põhinevat maailmapilti ja hajusaid impeeriume peab hakkama asendama terviklikum ühiskonna- või riigipõhine ja riigeliitide signaalidest kantud nägemus ning terviklikuks riigiks korrastatud ühiskond.

Modernsuse kodakondsuse ilmumine esijoonel Suure Prantsuse Revolutsiooni käigus, tähendab (Brubaker 1992: 35) kodanikkonna formaalset piiritlemist, kodanikuvõrdsuse kehtestamist, jagatud õiguste ja kohustuste sätestamist, poliitiliste õiguste institutsionaliseerimist, kodanike ja välismaalaste eristamise õiguslikku ratsionaliseerimist ja ideoloogilist rõhutamist, rahvusliku (riikliku) suveräänsuse doktriini ning kodakondsuse ja rahvusriikluse seose selget väljatoomist, kodaniku ja riigi vahetute, otseste sidemete kasutuselevõttu vana (seisusliku) korra aegsete vahendatud, kaudsete sidemete asemel.

Modernse riikluse arengus võib eristada kahte põhiprotsessi: riigiaparaadi teket (*state-making*), st modernsete valitsemistehnikate arengut, ning riigisisu kujundamist (*nation-building*), st riigi kui ruumi täitmist vaimse sisuga (vt nt Raadschelders 1998). Kui Lääne-Euroopas saab sellise eristuse teha, kusjuures riigiaparaat tekkitab suuresti juba absolutismiajal 16.-18. sajandil ja riigisisu kujundamine rahvusriigi tekkega 19.-20. sajandil, siis enamikus hiljem moderniseerunud riikides toimuvad need arengud samaaegselt ja läbipõimunult.

Ajavahemik	16.-18. saj	19.-20. saj
Üldiseloomustus	Riigiloome	Rahvusriigi ehitamine
Valitsemistüüp	Kaudne	Otsene
Keskvalitsuse sihistatus	Väljapoole	Sissepoole
Kodanikuosalus	Väljundiline	Sisendiline
Avalikud kulud	Sõjapidamiseks	Heaoluks
Kodaniku roll	Kodanikukohustused	Kodanikuõigused
Võimalik tulem	Imperiaalne voha	Nõudluse ülekoormus

Joonis. Riigiloome ja rahvusriigi ehitamine. Allikas: Raadschelders 1998

Riigiloomet võib iseloomustada kahe põhprotsessina: sissetung ja standardiseerimine. Sissetung igapäeva (*penetration*) on riigiehitamine kitsas mõttes. Luuakse institutsioonid, nõudmaks sisse ühiskaitse vahendeid, säilitamaks sisekorda, lahendamaks vaidlusi. See toob kaasa riigi eliidi poliitilise, majandusliku ja kultuurilise ühtlustumise. Standardiseerimine tähendab tervet ühiskonda haarava tegevuste ja tähenduste ruumi kujundamist. Luuakse üldine sõjaväeteenistus, kohustuslik haridus ja massimeedia. See toob kaasa suhtlemise keskladviku ja perifeeriaste elanikkonna vahel.

Rahvusriigi ehitamine saab aluse riigiloomest, eriti standardiseerimisest, ent jõuab sellest kvalitatiivselt palju kaugemale. Olulised arengud on poliitilise ja sotsiaalse kodakondsuse kujunemine. Poliitiline kodakondsus tähendab üldise poliitilise osalusõiguse andmist. Antakse mõtte- ja sõnavabadused, laiendatakse valimisõigust, lubatakse erakondi. Sellega muudetakse alamate hulga aktiivseteks osalejateks riigivalitsemises. Sotsiaalne kodakondsus tähendab sotsiaalsete hüvede pakkumist. Suurendatakse heaoluteenuseid ja kogutakse rohkem makse avalike poliitikate elluviimiseks. Need meetmed annavad kodanikele võimekuse õiguslikku ja poliitilist võrdsust praktiliselt kasutada.

Kokkuvõtlikult võime tänapäevase Euroopa kodanikeriigi väljakujunemist iseloomustada viie põhiastmena.

- **Absolutism** 16.–18. saj. Terviklik keskvoim paljude tasanditega feodaalkorra asemel. Ainuvalitseja valitsemisaparaadi ja riigi ühtsuse kujunemine. Kodanikke tänapäeva mõistes veel pole, on alamad.
- **Suveräänikäsituse muutumine** 17.–18. saj. Ainuvalitseja asemel tõuseb suverääniks rahvas, s.t teatud ala elanikud, kes saavad valitseja alamatest riigivõimu kandjateks. Esialgu mõistetakse rahvast siiski aadli ja hiljem eri seisustena, kelle esindatus tasakaalustab ainuvalitseja võimu. Alamad-kodanikud on üldistatult suveräänsuse kandjad, keda esindab kõrgaadel, isikliku tasandi õigused on veel välja kujunemata.
- **Liberaalne õigusriik** 18.–19. saj. Riik spetsialiseerub funktsionaalselt ja eristub privaatsfäärist, õiguskord piirab ja legitimeerib riigivõimu. Kujundatakse rahva kui kõrgeima riigivõimu kandja seisundile sobilik staatus ka üksikisiku tasandil, õiguskorraga luuakse kodaniku vabadusruum riigivõimu iseloomust sõltumata. Kehtestatakse põhilised inimõigused, nagu õigus elule, inimväärikusele, isiklikule ja eraelu puutumatusel, ettevõtlusele. Kodanik on kindlate õigustega, ent poliitika ja valitsemisega vähe tegelev isik.

- **Demokraatlik õigusriik** 19.–20. saj. Kujunevad poliitilised õigused, mis tähendavad kodanike võimalust vormida riigivõim, ennekõike hääletada ja kandideerida valimistel riigivõimu teostamiseks, aga ka mõtte-, sõna-, ühinemis- ja kogunemisvabaduse kaudu osaleda poliitika kujundamises. Õiguslikku võrdsust täiendab poliitiline võrdõiguslikkus. Sünnib kodanikeriik.
- **Sotsiaalne õigusriik** 20.–21. saj. Tekib arusaam, et demokraatliku võimu reaalseks teostamiseks vajavad inimesed poliitilist, kultuurilist ja majanduslikku emantsipatsiooni. Igaühel peab olema võimalus inimväärseks eluks ja oma võimete väljaarendamiseks ning tuleb tagada põhiturvalisus, mis on aluseks, et oma poliitilist ja õiguslikku võrdsust ka tegelikult kasutada.

Vaatleme täpsemalt selle arengu kahte olulist dominanti: rahvusriikluse ja liberaaldemokraatliku kodanikeriigi kujunemist.

Rahvusriiklus

Rahvusriiklus põimib kokku kaks ideed: riikluse ehk teatud ala ja elanikkonna poliitilise korralduse ning rahvusluse ehk teatud kogukonna sotsiaalkultuurilise ühtsustunde. Tulemuseks on võimas sotsiaalsete tähenduste loomise ja legitimeerimise mehhanism, mis paljude autorite meelest üldse muudab võimalikuks moodsa ühiskonna tekkimise.

Kui algupäraselt tähistas rahvus (*gens, natio*) pigem sotsiaalkultuurilist, mitte poliitilist seotust, on hiljemalt Suure Prantsuse Revolutsiooni ajast valitsenud kujutus rahvuskogukondadest ka poliitiliste toimijatena ja riikluse õiguspäraste kandjatena. Sellega haakuvad rahvusvahelises õiguses rahvaste enesemääramise idee – iga rahval on õigus rajada oma riik – ning rahvusriikide suveräänsuse idee – iga riigirahvas korraldab oma elu ise ja omaenda eelistustest lähtudes (Habermas 1998, Heater 2004a, Pierson 2004, Bendix 2003, Nelson 2006, Chernilo 2007).

Habermasi (1998: 111-113) kokkuvõtlikus esituses väljendub rahvusriigi saavutus lahenduse pakkumine samaaegselt kahele väljakutsele: ta muutis võimalikuks uue legitimeerimisviisi (usulise asemel ilmaliku), mis põhineb uuel, abstraktsemal ühiskonna loimumise vormil (seisuskogukondadest lepinguühiskonda liikumine). Rahvusriik vastas neile väljakutsetele kodanikkonna poliitilise mobiliseerimisega, mis väljendus järkjärgulises kodanikuautonoomia õiguslikus laiendamises ja demokraatliku poliitilise korralduse ülesehitamises. Neid muutusi võimaldab rahvustunde legitimeeriv mõju. Vaid ühise päritolu,

keele ja ajaloo ümber kristalliseeruv rahvuslik eneseteadvus ja ühe rahva hulka kuulumise tunne muudab alamad kodanikeks ühtses poliitilises kogukonnas – liikmeteks, kes suudavad tunnetada ja välja kanda vastutust teineteise ees.

Riigi kui valitsemisinstitutsiooni jaoks on rahvuslus oluline eelkõige legitiimsuse allikana, sest kujutab endast olulist siduvat lüli tsentraliseeritud võimu ja turumajanduslikus kontekstis üha enam atomiseeruva ühiskonna vahel. Nagu mis tahes riigivormil, on ka rahvusriigil sunni kasutamise legitiimne monopol antud territooriumil, kuid erinevalt eelnevatest riigivormidest põhineb rahvusriigi legitiimsus rahva suveräänsuse ning enesemääramise ideedel. Algul oli tegemist puhtalt teoreetilise arusaamaga, kuid rahvusriikluse ehitamise käigus sai ideedest poliitiline reaalsus. Riik on ühise majandusruumi, kirjakeele, kultuuri, sümbolite jmt loomisele suunatud poliitikate kaudu kujundanud eelnevast seisuslikust ühiskonnast pärit paljudest eri staatusega sotsiaalsetest, etnilistest, usulistest jmt rühmadest ühtse rahvuse, luues sellega aluse ka omaenda legitiimsusele. Seega võib väita, et rahvuslus seob riigi ja ühiskonna tervikuks, toetades mõlema toimimist.

Rahvusriikide kujunemise põhiprotsessiks on rahvusriikluse ehitamine. Rahvusriigi tõus tähendas põhimõttelist muutust riigi rolli mõtestamisel: riigiaparaat häälestus valitseja asemel rahva teenimisele. Samas oli ja on rahvas idealiseeritud mõiste ning paljud riigid keelelt, kultuurilt ja usundilt kirjud. Näiteks Prantsusmaal rääkis 250 aastat tagasi riigikeelt emakeelena vaid veerand elanikkonnast, Lätis tänapäeval veidi üle poole. Ühtne rahvas, keda teenida, tuli riigiaparaadil sageli võimu kasutades luua, mida lihtsustas absolutismi ülalt alla valitsemise pärand.

Rahvusriikluse kujundamise oluliseks sisepoliitiliseks eelduseks on uut tüüpi riigivalitsemise põhimõtete tekkimine 18.–19. sajandil, mille aluseks sai seaduste kohaldamine kodanike suhtes, keda käsitatakse võrdsetena. See kindlustas seisusliku lähenemisega võrreldes oluliselt mõjusama riigivalitsemise. Tähtsaks välispoliitiliseks eelduseks rahvusriiklusele sai aga nüüdisaegse riikide süsteemi tekkimine, mida sageli seostatakse Westfaali rahulepingu sõlmimisega 1648. aastal. See süsteem põhineb jõudude tasakaalu ideel, mis eeldab tsentraliseeritud võimuga suveräänsete riikide olemasolu.

Rahvusriikluse tekkimise sotsiaalseid eeldusi tõlgendavad eri autorid erinevalt. Üheks mõjukamaks on Ernst Gellneri teooria, mis seob rahvusriikluse tekkimise ühiskondade moderniseerumisega. Ta väidab, et agraarühiskondades sidus inimesi ainult lokaalne

identiteet ja lojaalsus ning et laiem rahvuslik identiteet tekkis alles ühiskondade moderniseerudes. Moderniseerumine on ajalooperiood, mis tõi tööstusrevolutsiooni käigus kaasa uue tööjaotuse, edendas sotsiaalset mobiilsust, inimestevahelist kommunikatsiooni ja hariduse standardiseerimist, aidates kaasa seisuslike hierarhiate kadumisele. Taolised protsessid eeldasid uut tüüpi laiema poliitilise ühenduse tekkimist, mis vastaks uuele sotsiaal-majanduslikule olukorrale ning toetaks selle toimimist. Kuna moderniseeruv ühiskonnas suurenesid poliitiliste üksuste mõõtmed, tuli neid kuidagi standardida, et inimesi kultuuriliselt sotsialiseerida. Seda funktsiooni hakkas täitma üldine kooliharidus – tekkisid koolikohustus ja ühtsed õppekavad või riiklikud lõpueksaminõuded. Moderniseerumise kontekstis ei ole hariduse omandamine enam eliidi väljasõelumine nagu seisuseühiskonnas, vaid pigem möödapääsmatu eeltingimus kodanikuõiguste teostamiseks ja ühiskonnaelus osalemiseks.

Seega on Gellneri järgi formaalne haridus peamine vahend rahvusriigi loomisel ja kindlustamisel. Niisugusest modernistlikust vaatevinklist on rahvuslus mitmete laiemate ja sügavamate sotsiaalsete protsesside tulem. See ei ole sõltumatu muutuja, mis eri keskkondades end ise taastoodaks, vaid muutuja, mis kerkib esile alles uusaja erilistes tingimustes. Siit tuleneb Gellneri mõneti paradoksaalsena kõlav seisukoht, et mitte rahvused ei loonud rahvuslust, vaid rahvuslus eksisteeris enne rahvusi ning sisuliselt lõi selle, see tähendab et rahvuslik ühtsus ei ole sugugi rohujuuretasandilt lähtuv nähtus, vaid selle tekitasid riikide eliidid rahvuslusideoloogia abil.

Teine olulisem modernistliku koolkonna autor Benedict Andersson rõhutab ametlikule ladina keelele vastandunud kohalike kirjakeelte ning trükipressi ja massimeedia loomise olulisust rahvusriikide tekkimisel. Seega, rahvusriiklus on ka tema arvates uusaja saadus, mille on teatud laiemate poliitiliste ja majanduslike eesmärkide saavutamiseks loonud ühiskonna eliit. Anderson on sõnastanud ka kuulsa metafoori rahvustest kui „kujutletavatest kogukondadest”. Kujutletav kogukond erineb tegelikust selles mõttes, et rahvusriik ei saa juba oma suuruse tõttu toimida inimeste vahetel suhtlemisel põhinedes. Enamik rahvusriigi liikmetest ei tunne üksteist ega kohtu näost näkku, ometi on inimestel olemas kujutus rahvuslikust ühtsusest. See aktualiseerub eriti tugevalt teatud tingimustes – eelkõige ohu puhul riigi julgeolekule, aga ka näiteks spordivõistlustel, kus osalevad eri riikide esindajad.

Kodakondsus ja liberaaldemokraatlik heaoluriik

Demokraatia ehk rahvavõimu kandjaks on kodanik kui subjekt. Nagu eespool käsitletud, on alamate asendumine kodanikega üks tänapäevase riikluse sõlmpunkte. Kodakondsus väljendab inimese subjektsust ühiskonnas. Selle kaudu määratletakse õiguste ja kohustuste ulatus, samuti seos kindla riigiga. Ühelt poolt on kodakondsus ühtlustav ja liitev, luues aluse ühtekuuluvustundele ja võrdsusele seaduse ees. Samal ajal on see ka eksklusiivne ning väljaarvav nähtus, mis annab kodanikele eriõigusi ja eristab neid „teistest”, väljajääjatest, kellele ühel või teisel põhjusel kodakondsust ei anta.

Kodakondsuse tekkimise põhikontekstid jagunevad USA ja Prantsuse revolutsiooniliste ning Saksa ja Inglise evolutsiooniliste mudelite vahel. Kuigi tiheda poliitilise ja kogukonnaseosega Prantsuse mudel on moodsa euroopaliku kodanikumõistmise keskmes, on sellel sõltuvalt eri arenguteedest riigiti erinevaid varjundeid (vt kokkuvõttev tabel allpool).

	Saksa	Inglismaa	USA	Prantsuse
Mõiste	+	-	+	+
Poliitiline sisu	-	+	+	+
Kultuuriline või kogukonna sidusus	+	-	-	+
Revolutsiooniline alus	-	-	+	+

Allikas: Gosewinkel 2001

Sisuliselt hõlmab kodakondsus osalisust kodanikuna (poliitilises, sotsiokultuurilises ja majanduslikus mõttes) ning kuulumus- ja identiteeditunnet. Klassikaliseks on saanud Thomas H. Marshalli töö, milles ta käsitleb kodakondsuse arengut kolme keskse kodanikuõiguste valdkonna järkjärgulise väljakujunemisena, nagu kokkuvõtlikult esitatud järgmises tabelis.

	Tsiviilne	Poliitiline	Sotsiaalne
Aluspõhimõte	Isiklik vabadus	Poliitiline subjektsus	Heaolu
Tüüpilised meetmed	Isiku- ja eraelu puutumatus, mõtte-, sõna-, usu- ja lepinguvabadus	Üldine hääleõigus, parlamendireform, rahvaesindajate tasetas	Tasuta haridus, pensionid, tervishoid, osadus kultuuripärandis
Tagavad	Kohtud	Parlament,	Haridussüsteem,

institutsioonid		kohalikud volikogud	sotsiaalteenused
Kujunemisaeg Inglismaal	18. saj	19. saj	20. saj

Tabel. Marshalli kodakondsuse mõõtmised. Allikas: autori koostatud

Inimese moodsale subjektsusele paneb aluse isiklik vabadus ehk tsiviilne kodakondsus, mis loob eeldused poliitilise subjektsuse tekkeks. Viimase kättevõtmine tekitab omakorda vajaduse, et kodanikel oleks võimu teostamiseks piisav haridustase ning kultuuriline ja majanduslik subjektsus – teisisõnu, sotsiaalne kodakondsus. Marshalli käsitlus võib olla piiratud Inglismaa ajaloo ja sisulise rahvus- ja heaoluriigi eeldamisega, ent sellele vaatamata kuulub kodakondsuse sisuvaldkondade analüütiline eristamine kodakondsusuuringute kullafondi.

Rahvusriik põhineski algusest peale ka demokraatia ja inimõiguste ideaalidel. Rahvuslik ühtsus võimaldas muuta kodanikud seaduse ees võrdseiks ja nende õigusi laiendada. Valimisõigus laienes järk-järgult ning üha arvukamad ametikohad vajasid demokraatlikku mandaati. Laienesid ka kodanike põhiõigused. Isikuvabadusest jõuti selleni, et valitsemise eesmärgiks on valitsejate teenimise asemel rahva huvid, mis tõi kaasa heaoluriigi laienemise.

Heaoluriik keskendub kodanike elujärje ja inimarengu edendamisele. Seejuures jäävad nii heaoluriigi eesmärgid kui nende valitsuse poolt tagamise realistlikkus sageli vaieldavaks. Põhjuseks on asjaolu, et üha ulatuslikumalt tagatavad demokraatia ja inimõigused võivad hakata õõnestama rahvusriiklikku ühtsustunnet, mistõttu inimesed ei ole nõus teiste heaks varasemas mahus isiklike huve ohverdama. Demokraatia ja inimõigused on üleüldised põhimõtted, mis peaksid olema tagatud inimese päritolust või kuuluvusest sõltumata. Järelikult eeldab inimõiguste ideoloogia laienemine ka rahvusriikluse kohanemist sellega.

Sidusamate territoriaalriikide teke uusajal teravdas vajadust ületada demokraatia väiksuse piirang. 18. sajandi lõpus kujundasid uue lahenduse ka suures riigis toimiva demokraatia jaoks USA esindusdemokraatliku põhikorra loojad (*founding fathers*), tasapisi levis see korraldus teistes riikidesse. Esindusdemokraatia uuenduslikkus seisnes selles, et kodanike otsene võim asendus kodanike valitud rahvasaadikute võimuga, tänu millele langes ära maaala suuruse piirang. Teiseks uuenduseks oli inimõiguste ja isiksuse autonoomia väärtustamine. Igapähe on isiklik vabadusruum, kuhu teistel ega riigil pole õigust sekkuda. Samuti tulenevad kodanikuseisundist teatud õigused, näiteks koguneda, saada haridust, kohtulikku kaitset jmt.

Varaste esindusdemokraatiade valitsemiskorraldust iseloomustasid järgmised põhijooned:

- võim (suveräänsus) on rahva käes ja avaldub valitud esindajate kaudu;
- korrapärased salajased võistluslikud valimised, konkureerivad poliitilised juhid või erakonnad ja enamushääletus moodustavad valitsejate vastutuse institutsionaalse aluse;
- riigivõim peaks olema umbisikuline, s.t õiguslikel alustel antud ja jagatud;
- põhiseaduse keskne roll tagab võrdsuse tsiviil- ja poliitiliste õiguste vormis, eeskätt selles, mis puudutab valimisõigust, sõna-, ühinemis- ja usuvabadust;
- riigi ja kodanikeühiskonna eristatus, mis võimaldab kodanikel elada oma elu hirmuta vägivalda, sobimatu käitumise ja soovimatu poliitilise sekkumise suhtes;
- võistlevad võimukeskused ja huvirühmad, kes kujundavad uusi poliitikavõimalusi.

Niisugune valitsemiskorraldus põhineb ulatuslikel kodanikuõigustel, samuti toimivad eraomand ja vabaturumajandus ning autonoomne ja elujõuline kodanikeühiskond. Samas poleks varane esindusdemokraatia meile sugugi kõiges tuttavlik. Toonane liberalism eeldas pigem, et esindatud on oma elu üle otsustavad vabad inimesed, kellel on kehvade otsuste järel midagi kaotada. See tähendas, et pigem oli tähtis perekonnapeade valimisõigus, kes siis esindasid ka oma majakondseid. Naistel, orjadel ja varanduseta inimestel valimisõigust ei olnud. Samuti polnud paljudel inimestel haridust, isegi kirjaoskust ega töökoorma kõrvalt aega poliitikaga kursis olemiseks.

Viimast pooltteist sajandit iseloomustab esindusdemokraatia järkjärguline süvenemine valimisõiguse laienemise ja sotsiaalse kodakondsuse väljaarenemise teel. Võrreldes esindusdemokraatia kujunemisperioodiga 18.–19. sajandil nihkub parlamendikeskuse asemel esiplaanile võimude lahusus, tasakaal ja ohjeldamine. Valimisõiguse laienemist toetas orjuse kaotamine (esimesena Ühendkuningriigis 1819) ja naiste emantsipeerumine. Tõsi, meeste üldise valimisõiguseni jõuti märksa kiiremini, Esimeseks maailmasõjaks. Naiste valimisõiguse ulatuslik kehtestamine jääb valdavalt Teise maailmasõja ümbrusse (esimesena 1893 Uus-Meremaal, täiesti piiranguteta 1905 Soomes, Prantsusmaal 1945 ja Šveitsis 1971).

Seega räägime nüüdisajal pigem arenenud esindusdemokraatiast, mida iseloomustavad järgmised põhijooned:

- rahvasuveräänsus ja üldine valimisõigus, esinduslikul alusel võim (valitavad juhid, korrapärased valimised, erakondade konkurents jne),

- võimude lahususe, piiratuse ja tasakaalu ning üksikisiku õiguste tagamine põhiseadusega ja kohtusüsteem, mis pakub õiguste tõlgendamiseks professionaalse foorumi. Mittevastutavate võimukeskuste minimeerimine. Organiseerumisvormide osas eksperimentaalse hoiaku säilimine,
- demokraatlikel alustel rajanev kohalik ja keskne haldusteenuste pakkumine, mis lähtub kasutaja vajadustest. Avalike investeeringute prioriteet inimarengul, arenenud haridus- ja heaolusüsteem võimaldab kodanikel poliitikaga tegeleda,
- sõltumatu kodanikeühiskond, millesse riik sekkub minimaalselt,
- kodanike kaasatus erinevate valitsuse harude tegevusse valimiste kaudu ning laialdase osalusega kohalikes omavalitsustes, avalikes debattides ja kohtusüsteemis. Uute demokraatlike mehhanismide arendamine, et arendada teadlikku osalemist. Teabe kättesaadavus teadlike otsuste tegemiseks.

Modernset riiklust iseloomustab püüe kokku siduda kaks taotlust: rahva huvide kajastamine ja tõhus valitsemine. Rahva huvide ärakuulamine ning arvestamine toovad üldjuhul kaasa paremini läbi kaalutud lahendused ning laiendavad riigivõimu toetuspinda. Tõhus valitsemine nõuab aga süsteemsust ja kiirust, mis võib vastuollu minna rahva kirjade ja järjekindlusete soovidega. Iga neid taotlusi lõimiv lahendus püüab vastata oma aja väljakutsetele, ent toob kaasa uusi vaidlusi. Sellest hoolimata arvestas modernne riik demokraatia ja inimõigustega. Valimisõigus ja teised kodanike põhiõigused laienesid järk-järgult, mis tõi kaasa heaoluriigi väljakujunemise Lääne-Euroopas 20. sajandi keskpaiku.

Sotsiaalne kodakondsus laienes seoses üldise koolikohustuse kujunemisega (põhiliselt 19. sajandil) ning heaolukorralduse avardamisega (ennekõike Teise maailmasõja järel). Nüüdne esindusdemokraatia on mõnes mõttes naasnud kodanike otseosaluse põhimõtete juurde, püüdes mitmekesiseid huvirühmi kaasata poliitikate kujundamisse. Kodanikeühiskond pole enam pelgalt avalikust võimust eristunud autonoomne ühiselu sfäär, vaid riigivõimu partner. Riik kasutab vabaihendusi ja kodanike aktiivsust selleks, et arendada oma poliitikaid ning muuta valitsemist kajastavamaks (*responsive policy*). Kodanikud omalt poolt ei esine riigi tegevuse oponentidena, vaid partneritena, kes tarbivad ja ühtlasi ka kujundavad poliitikaid.

Euroopa Liidu kujunemine

Läbi aegade on mõtlejad esitanud eri visioone Euroopa ühistööks, näiteks Dante 14. või Kant 18. sajandil. Organiseerunumalt väljendasid neid seisukohti paneuroopa ja föderalistide liikumine maailmasõdade vahel ja järel. Eriti tugevnes kodanikeühiskonna surve Teise maailmasõja järel, mil ühistöö kogemus oli veel värske ja soov edasisi sõdu ära hoida suur. Euroopa Ühendriikide tüüpi algatused ei innustanud siiski riikide valitsusi, kes käivitasid vaid tehnokraatliku koostöö 1951 (sõlmimine) ja 1952 (jõustumine) söe- ning teraseühenduse (ESTÜ) ja 1956/1957 Euroopa aatomienergiaagentuuri (EURATOM) vormis.

Sama joont jätkanud Euroopa Majandusühenduse (EMÜ) Rooma asutamisleping 1956/1957 seadis ambitsioonikamaid eesmärke: liikmesriikide vahel tollipiirangute kaotamine, ühisturu kujundamine ning kaupade, teenuste, tööjõu ja kapitali vaba liikumise võimaldamine. Esialgu ühines vaid kuus riiki – Prantsusmaa, Saksamaa, Itaalia, Holland, Belgia ja Luksemburg – ning töö takerdus 1960ndate kriisi mõjul, mil president de Gaulle kutsus Prantsusmaa esindajad keskorganitest tagasi. Laienemised 1973 (Ühendkuningriik, Taani ja Iirimaa), 1981 (Kreeka) ning 1986 (Hispaania ja Portugal) ei toonud kaasa sisulisi muutusi. 1985 lahkus EMÜst Gröönimaa, mis oli liitunud Taani osana. Teatud areng siiski toimus. Liitmisleping 1965 tekitas kolmele ühendusele ühised keskorganid: Euroopa komisjoni ja ministrite nõukogu, 1974 käivitati valitsusjuhtide Euroopa Ülemkogu ning alates 1979 hakati Euroopa Parlamenti otse valima.

Arenguhüpe tuli alles kolme tegevuskümnendi järel, mil 1985/1987 Ühtse Euroopa Aktiga algatati ja 1992/1993 Maastrichti lepinguga viidi ellu varasemate ühenduste ümberkujundamine Euroopa Liiduks (EL) ning selle tegevusulatus laiendamine majandusest mitme muu valdkonnani, nagu koostöö välis- ja julgeolekupoliitikas, õigus- ja siseküsimustes ning liikumisvabaduste suurendamine. Koostöö süvendamine jätkus terve hulga lepingutega: 1997/1999 Amsterdami, 2001/2003 Nizza ja 2009/2010 Lissaboni reformilepinguga, mis korrastasid ja tugevdasid liidu ühisinstitutsioone, põhiõiguste kaitset ja poliitilist koostööd ning käivitasid ühtse rahasüsteemi Euroopa Keskpanga ja ühisraha euro kaudu, mis võeti sularahana kasutusele 2002. Samas nurjus oluliselt ambitsioonikama põhiseaduslepingu sõlmimine 2003–2007 ning lõimumisel on tekkinud teatav tasakaaluseisund.

Süvenemise kõrval on jätkunud laienemine, mida hoogustas sotsialismileeri kokkuvarisemine. 1990 sai Saksamaa ühinemise kaudu liidu osaks endine Saksa

demokraatlik vabariik, 1995 liitusid Soome, Rootsi ja Austria, 2004 Eesti, Läti, Leedu, Poola, Tšehhi, Slovakkia, Ungari, Sloveenia, Malta ja Küpros ning 2007 Rumeenia ja Bulgaaria. Liidu uksele koputab veel riike – Türgist Islandini. Kokkuvõttes on esialgselt tagasihoidlikust tehnokraatiast kujunenud maailmatasemel arvestatav jõukeskus, mis samas rõhutab liikmesriikide eripära väärtustamist.

Euroopa Liidu hilisema arengu tagapõhjaks on üleilmastumise kasvav mõju ühistele riikluse ja kodakondsuse praktikatele (vt ka tekste Euroopalik riiklus, Euroopa ühisidentiteet ja Kodanike Euroopa). Üleilmastumist mõistetakse sotsiaalse protsessina, mille käigus vähenevad geograafilised piirangud ühiskondlikele ja kultuurilistele korraldustele ning inimesed saavad vähenemisest paremini teadlikuks. Üleilmastumisest räägitakse eeskätt kolmes valdkonnas: majanduses, kultuuris ja poliitikas, kusjuures kaks esimest toovad kaasa poliitika kohandumise.

Riikide kohandumist võib esitada kolme põhimudelina: modernne, nõrk ja postmodernne. Kui modernset joont hoidvad valitsused püüavad üleilmastumise mõjusid vähendada ja nõrgad riigid jäävad neile alla, on postmodernse riigi strateegia neid proaktiivselt hallata ja enda kasuks tööle panna. Postmodernse riigistrateegia ilmekaim näide ongi Euroopa Liit kui riikide kaugeleulatuv koostöö mitmetasandilise valitsetuse kujundamisel, säilitamaks mõju üleilmastavas olustikus (vt ka teksti Euroopa poliitiline ruum). Nii saame liitu näha Euroopa riigi- ja ühiskonnatraditsiooni laiemas kontekstis, selle uuelaadse edasikandjana.

Põhipunktid

- Euroopa tsivilisatsiooni juured on Vana-Kreekas ja laiemalt antiigis. Täna on keskne läänekristlik Euroopa kultuur, mis lisaks mandri põhiosale valdab Ameerikas ja Austraalias. Samas on elujõuline ka õigeusu kultuuriruum Venemaal ja Balkanil. Seos islami kultuuriruumiga on keerukam, ent olemas.
- Läänekristliku Euroopa arengus võime pärast antiiki eristada vara-, kõrg- ja hiliskeskaega, renessansi ja valgustusaega ja modernsust, mis nüüd kohandub üleilmastumisega.
- Tänapäevase Euroopa ühiskonna- ja riigimudeli võtmejooned rahvusriiklus, kodakondsus ja inimõigused ning liberaalne, demokraatlik ja sotsiaalne õigusriik pärinevad ennekõike modernsusest.

- Euroopa Liidu kesksed arengumõjurid on ühistöösoovi kõrval soov vältida edasisi maailmasõdu ja kohanduda edukalt üleilmastumisega. Seega võbi liitu liitu näha Euroopa riigi- ja ühiskonnatraditsiooni uuelaadse edasikandjana.

Võtmeallikad

- Ian Barnes, Robert Hudson (1998). Historical Atlas of Europe. Shirley: Arcadia Editions Ltd.
- Robert Bartlett (2001). Euroopa sünd. Vallutused, koloniseerimine ja kultuurivahetus 950-1350. Tallinn: Kunst.
- Rogers Brubaker (1992). Citizenship and Nationhood in France and Germany. Cambridge, MS, London: Harvard University Press.
- Klaus Eder, Bernhard Giesen (2001, toim). European Citizenship. National Legacies and Transnational Projects. Oxford, New York jt: Oxford University Press.
- Leif Kalev, Anu Toots (2011, toim). Poliitika ja valitsemise alused. Tallinn: Maurus/Tallinna Ülikooli Riigiteaduste Instituut.
- Hermann Kinder, Werner Hilgemann (2001). Maailma ajalugu esiajast tänapäevani. Tallinn: Avita.
- Walter C. Opollo, Jr., Katherine A. R. Opollo (2009). European Politics. The Making of Democratic States. Boulder, London: Lynne Rienner Publishers.
- Jos C. N. Raadschelders (1998). Handbook of Administrative History. New Brunswick, London: Transaction Publishers.
- Heather Rae (2002). State Identities and the Homogenisation of Peoples. Cambridge, New York, Port Melbourne, Madrid, Cape Town: Cambridge University Press.
- John Stevenson (2003, peatoim). Euroopa ajalugu. Tallinn: Varrak.
- Le Goff, Jacques (2000). Keskaja Euroopa kultuur. Tallinn: Kupar.
- Bartlett, Robert (2001). Euroopa sünd: vallutused, koloniseerimine ja kultuurivahetus 950-1350. Tallinn : Kunst.
- Elias, Norbert (2007). Tsiiviliseerumisprotsess: sotsiogeneetilised ja psühhogeneetilised uurimused. II köide, Ühiskonna muutused. Ühe tsiiviliseerumisteooria visand. Tallinn: Varrak.
- Chartier, Roger (2002). Prantsuse revolutsiooni kultuurilised lätted. Tallinn: Varrak.

- Mann, Michael (1992/1993). The sources of social power (kõide I ja II). Cambridge: Cambridge University Press.
- Tilly, Charles, (1992). Coercion, capital, and European states, AD 990-1990. Cambridge, MA : Blackwell.
- Wallerstein, Immanuel (1975/1980/1988/2011). The modern world-system (kõited I – IV). New York: Academy Press.
- Skocpol, Theda. (1979). States and social revolutions: a comparative analysis of France, Russia, and China. Cambridge: Cambridge University Press.
- Moore, Barrington (1967). Social origins of dictatorship and democracy : Lord and peasant in the making of the modern world. Boston: Beacon Press.